МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

СОРОКІНА ГАННА ВОЛОДИМИРІВНА

Допускається до захисту:
в.о. завідувача кафедри української
мови і культури,
д-р філол. наук, доцент
_____ Л.М. Коваль
«____» _____ 2020 р.

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ З БОТАНІЧНИМ КОМПОНЕНТОМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Спеціальність 035 Філологія

Магістерська робота

Науковий керівник:
О.Г. Важеніна, доцент кафедри
української мови і культури,
канд. філ. наук
_____
(підпис)

Оцінка: _____ / ____ / _____
(бали/за шкалою ЄКТС/за національною шкалою)
Голова ЕК: _____
(підпис)

Вінниця 2020

АНОТАЦІЯ

Сорокіна Г.В. Фразеологічні одиниці з ботанічним компонентом в українській мові. Спеціальність 035 «Філологія», освітня програма 035 «Українська мова і література». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2020.

У магістерській роботі розглянуто фразеологічні одиниці української мови з ботанічним компонентом. Виявлено продуктивні назви рослин, досліджено вплив ботанічного компонента на формування фразеологічного значення. Проаналізовано 690 прислів'їв та приказок з рослинним компонентом. З'ясовано структурно-семантичні типи назв рослин, їх походження, будова та символічність значення.

***Ключові слова*:** *фразеологічна одиниця, прислів'я, приказка, лінгвокультурологія, семантика, символ.*

ANNOTATION

Sorokina G.V. Phraseological units with a botanical component in the Ukrainian language. Specialty 035 "Philology", educational program 035 "Ukrainian language and literature". Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2020.

In the master's thesis phraseological units of the Ukrainian language with a botanical component are considered. The productive names of plants are considered, the influence of the botanical component on the formation of phraseological meaning is investigated. 690 proverbs and sayings with a plant component are analyzed. The structural and semantic types of plant names, their origin, structure and symbolism of meaning are clarified.

Key words: *phraseological unit, proverb, proverb, linguoculturology, semantics, symbol.*

ЗМІСТ

ВСТУП ……..4

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО –ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ПРИСЛІВ'ЇВ ТА ПРИКАЗОК З БОТАНІЧНИМ КОМПОНЕНТОМ 8

РОЗДІЛ 2. НАЗВИ РОСЛИН В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ ТА ПРИКАЗКАХ: СТРУКТУРНО –СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ……..20

2.1. Назви зернових культур 20

2.2. Назви трав 27

2.3. Назви квітів.....36

2.4. Назви дерев 46

2.5. Назви кущів 60

2.6. Назви овочевих культур 64

2.7. Назви грибів 69

ВИСНОВКИ 71

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ 75

СПИСОК ДЖЕРЕЛ 75

ВСТУП

Назви рослин становлять вагому частину нашої мовної скарбниці як з огляду на їх велику кількість (близько 10000 слів), так і на ту надзвичайно цікаву інформацію, носіями якої вони є. Більшість цих назв дуже влучна і відбиває зовнішні ознаки рослин – дзвоники, плетуха, горицвіт, або якісь їх приховані властивості, як, наприклад, живокіст (зживлює кості), гадючник (лікує від укусу гадюки). У фітонімах відбито спостережливість і глибокі знання про рослинний світ багатьох поколінь нашого народу, адже все життя наших предків було найчастіше пов'язане з рослинами.

Збиранням та ідентифікацією народних назв рослин в Україні займалося чимало вчених XIX – XX століття. І до теперішнього часу ведуться дослідження у цьому напрямку.

Великої ваги надавав етноботанічним дослідженням видатний учений і письменник Іван Верхратський (1846 – 1919). Він уперше створив українську бінарну номенклатуру рослин, склав ботанічні підручники і словники.

У 1922 році у Львові наукове товариство ім. Т. Шевченка видало словник «Українська номенклатура вищих рослин» Миколи Мельника. Автор провів велику етнографічну роботу і ретельно проаналізував літературні джерела. Наведено близько п'яти тисяч достовірно ідентифікованих назв рослин із зазначенням місцевості, звідки походила інформація, а також складено повну ботанічну номенклатуру. Подані деякі цікаві відомості про використання рослин у народі і походження їх назв.

Важливою працею став «Словник ботанічної номенклатури», видиний 1928 року у Києві Українською академією наук. Основна мета словника – розроблення рідної ботанічної номенклатури. На основі ретельного аналізу всіх народних назв фахово укладено наукову номенклатуру.

Теоретичне вивчення назв рослин активізувалось у ІІ половині ХХ століття, зокрема й українськими мовознавцями.

Лексика на позначення рослин літературної мови вивчалася у дослідженнях А. Шамоти, М. Фещенка, А. Капської та ін. Історичний розвиток одиниць цієї тематичної групи лексики простежується у працях В. Німчука, В. Карпової, І. Сабадоша та ін. На діалектологійному матеріалі ботанічна лексика розглядається у працях Й. Дзендзелівського, Ю. Карпенка, Т. Завотної, П. Грищенка, О. Малахівської, Л. Фроляк, М. Поістової та ін. Це невипадково. Адже запозичена лексика належить до активно вживаної, тісно пов'язаної з побутом і культурою народу. Самі рослини відіграють надзвичайно важливу роль у житті людини. Вони використовувалися і використовуються у календарних і сімейних обрядах. Їх застосовують як лікувальні засоби. З рослинами пов'язані різноманітні вірування тощо.

Зрозуміло, що назви рослин є вагомою складовою слів з етнокультурною семантикою. Кожний тип культури виробляє свою символіку і свій образ світу. У мові культури слова набувають додаткової культурної семантики, яку репрезентує семний склад «окультурнених слів-символів». У науці введено поняття ключових слів культури, тобто слів, особливо важливих і показових для окремо взятої культури. Серед них, як зазначено, немало назв рослин. Наприклад, калина уособлює ніжність, красу, любов, чистоту, дівоцтво, дівчину, Україну.

Перенесення рослиннної символіки на людину, використання рослин у різноманітних життєвих ситуаціях зумовлює їх високу функціональну навантаженість у народній фразеології, зокрема прислів'ях та приказках, які разом з іншими фразеологічними одиницями створюють фразеологічну картину світу.

Українські паремії – неоціненна скарбниця народної мудрості. Кожне покоління вносить у цю невичерпну скарбницю нові коштовні діаманти, що збагачують культуру народу. Як витвір народного генія вони супроводжують людство від сивої давнини до наших днів. У своїй сукупності прислів'я і

приказки становлять начебто неписаний звід правил, якими людина має керуватися у повсякденному житті. Вони рідко тільки констатують якийсь факт, скоріше рекомендують чи застерігають, схвалюють або засуджують, – словом, повчають, оскільки за ними стоїть авторитет поколінь. Сила, мудрість і поетична краса прислів'їв і приказок – це вияв народного розуму й гумору, влучності і дотепності народного слова.

Зміст прислів'їв і приказок невичерпний. У них відображена багатогранність життя, побуту, звичаїв народу, його історія, мораль, оточення. Багатовіковий досвід трудового люду, його творча снага, сила духу, біль і гнів, боротьба, страждання, мрії – усе це зафіксовано в народнім прислів'ї.

Прислів'я, приказки, сталі порівняння дають лаконічну оцінку побаченому, почутому, зробленому. Вони, як промінь, вихоплюють і висвітлюють найсуттєвіше.

У прислів'ях та приказках відбито споконвічне прагнення людини до освоєння таємниць природи і до розумного їх використання: *«Де цвіток – там медок», «Де верба – там вода», «Казав овес: сій мене в болото, буду я золото»*.

Рослинний світ у прислів'ях наділявся людськими рисами. Мале деревце асоціювалось з підлітком, якого треба виховувати *(«Гни деревину, поки мала»*), сила, могутність – з дубом *(«Жолудь, який малий буває, а з нього великий дуб виростає»*), слабкість, покірність – з лозиною *(«Хилку лозину і вітер зігне»*) тощо.

В українському мовознавстві цій тематичній групі лексики присвячено праці Д.В. Бондаренка («Назви рослин в українських прислів'ях і приказках»), А.Й. Капської («З історії народних назв квітів»), Ю. Кобіва («Про назви рослин»), В.Т. Коломійця, А.М. Шамоти («Семантична мотивація українських назв рослин»), М.М. Фещенка («Словотворча будова українських назв лікарських рослин»; «З легенд про назви рослин»),

Л.Д. Фроляк («Із народних джерел»), А.М. Шамоти («Назви рослин в українській мові»).

В останні десятиліття з'явилися мовознавчі праці, присвячені теоретичним питанням української діалектної лексики: В.М. Куриленко («Діалектні зони в системі українськополіського макроареалу»), О.М. Никончук («Який буває ліс»), І.В. Сабадош («Як звуться дерева і кущі?»), І.В. Сабадош («Як звуться гриби?», «Збагачення складу ботанічної лексики староукраїнської мови», «Розвиток ботанічної лексики в українській мові XIX – початку XX ст.») тощо.

Дослідження назв рослин у прислів'ях та приказках становлять особливий інтерес і відображено це у працях М.М. Фещенка («Народні назви лікарських рослин»), О.А. Братко-Кутинського («Символіка світобудови»), Г.С. Лозко («Українське народознавство»), В.М. Мокієнка («Значення української пареміології для історико-етимологічного аналізу слов'янських прислів'їв і приказок»), В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко («Фразеологія сучасної української мови») та ін.

Однак робота у цьому напрямку повинна продовжуватись. Дослідження потребують розширення фактичної бази, конкретизації, систематизації та поглиблення наукової інтерпритації чим і зумовлено **актуальність** нашого дослідження.

Мета магістерської роботи – проаналізувати семантику, структуру та вживання назв фітонімів як важливого етнокультурного концепту в українській народній фразеології, зокрема у прислів'ях та приказках.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- шляхом аналізу наукової літератури з проблеми визначити теоретичні засади власного дослідження;
- узагальнити існуючі відомості про походження назв фітонімів, зокрема злакових культур, трав, квітів, дерев, кущів, овочів та грибів;

– зібрати фактичний матеріал зі збірок народних прислів’їв і приказок;
– проаналізувати назви рослин з погляду їх семантики, структури та особливостей функціонування у прислів'ях та приказках, звертаючи увагу на культурно- національну специфіку використання.

Джерела фактичного матеріалу:

«Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: пісні, прислів'я, загадки, скоромовки» / упор. Н.С.Шумида; М.Міщенко «Народний календар»; «Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми» /упор. М.М.Пазяк; «Скарбниця народної мудрості» /упор. Т.М.Панасенко; В.Т.Скуратівський «Місяцелік: Укр. нар. календар»; «Українські приказки, прислів'я і таке інше» / упор. М.Номис; «Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток» / упор. М.М.Пазяк; «Українські народні прислів'я та приказки» / упор. М.В.Сидоренко; «Українські прислів'я та приказки» / упор. В.Бобкова.

Новизна роботи полягає у тому, що для аналізу залучається досить широкий матеріал, що дає можливість конкретизувати відомості з цього питання, які є на сьогодні.

Апробація дослідження. Основні положення магістерського дослідження були виголошені на ІІІ Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Лінгвоукраїністика XXI століття: традиції, новаторство» (26 травня 2020 року) та викладені в публікації «Проблеми дослідження фразеологічних одиниць з ботанічним компонентом в українській мові. *Лінгвоукраїністика XXI століття: традиції, новаторство* : зб. наук. праць / [відп. ред. Л. М. Коваль]. Вінниця : Друкарня-видавництво «ТВОРИ», 2020. Вип. 3. С. 77-81.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ПРИСЛІВ'ЇВ ТА ПРИКАЗОК З РОСЛИННИМ КОМПОНЕНТОМ

Рослинність посідає важливе місце як у світовій міфології, так і у формуванні світосприйняття цілих народів. І донині в українців збереглася повага до законів предків, до вірувань, пов'язаних з магічними, цілющими властивостями рослин, зафіксованих у багатих житейською мудрістю приказках, прислів'ях, піснях.

Зелений світ рослин є складовою частиною природи і відіграє надзвичайно важливу роль як у природі, так і в житті людини.

Ще філософи античного світу звернули увагу на облагороджуючу роль зеленого світу рослин, на їх велику роль у моральному вдосконаленні людини, формуванні, розвитку і поглибленні почуття прекрасного. Тому рослинність займає важливе місце формуванні світосприйняття народу. Так, служителями язичницького культу слов'ян були волхви-засновники вчення про першотворця. Вони володіли секретами лікування травами, були творцями своєрідної астрологічної медицини. Волхви зберігали і передавали з покоління в покоління географічні, астрономічні, математичні знання. Рослинний світ вони наділяли таємною магічною силою. Рослина могла вилікувати людину від різних хвороб, перемогти злі сили, творити чудеса. І донині в українців збереглася повага до законів предків, зафіксованих у багатих житейською мудрістю приказках та прислів'ях.

Прислів'я – стійкий вислів переважно фольклорного походження, в якому зафіксований практичний досвід народу та його оцінка різних подій і явищ. Прислів'я, на відміну від приказок, – це самостійні судження, інтонаційно і граматично оформлені як прості («*Квіти колючі найбільш живучі»*) або складні *(«Не смійся, горох, ти не лучче квасолі, – розмокнеш, то й лопнеш»*) речення. Найчастіше прислів'я виникають унаслідок спостережень за певними часто повторюваними подіями та явищами і

виділення в них характерного і особливого. Основою багатьох прислів'їв є факти. Значення прислів'їв може бути прямим, тобто похідним від значень його компонентів («*Жито два тижні зеленіє, два тижні колоситься, два тижні відцвітає, два тижні наливає, два тижні підсихає та два тижні поклони б'є – жати себе просить: «Поспішай, каже, бо жито спливе»*), або переносним, тобто мотивується образом, що виникає на основі значень компонентів *(«Не радий хрін тертущі, а проте на кожній танцює»*). Частина прислів'їв має і пряме, переносне значення *(«Вези овес хоч до Парижу, а не буде з вівса рижу»*). Значення багатьох прислв'їв мотивується образами, що базуютьсяна специфічно українських реаліях *(«Гола, як Теплинський ліс, де чумаків бере біс»)*. Переносні значення прислів'їв мотивуються найрізноманітнішими образами, але найчастіше такими, в основі яких лежать порівняння, метафора, уособленя, метонімія, синекдоха, гіпербола, літота.

Збирання українських прислів'їв та приказок розпочалося ще у XIIVст. на поч. XIIIVст. Климентій Зіновіїв уклав першу рукописну збірку прислів'їв і приказок (опублікована лише в 2-й пол. XX ст.). Збирання прислів'їв особливо інтенсифікується у XIX і на поч XX ст., коли з'явилися збірки українських прислів'їв і приказок М. Номиса та І. Франка. Теоретичні основи української пареміології були закладені О. Потебнею [65, с.524].

Приказка – стійкий вислів здебільшого фольклорного походження, який образно розкриває певне явище насамперед з погляду його емоційно-експресивної оцінки. Приказки висловлюють незавершену думку, є частиною судженя, що має форму незамкненого кліше. Вони можуть бути реалізовані в мовленні тільки в контексті (*«Як насіння в соняшнику»).* Поки що немає єдиного погляду на відмінність між приказками і прислів'ями. На думку одних, прислів'я мають як буквальний зміст, так і переносний, а приказки – тільки прямий. Проте численна група прислівно-приказкових висловлювань поєднує ознаки і прислів'їв і приказок. Інші вважають приказкові вислови, що, як і прислів'я, мають тільки переносний план, але за формою є

незавершеними реченнями. Деякі вчені взагалі не визнають різниці між прислів'ями і приказками. Також у мовознавстві поки що не існує єдиної думки щодо співвідношення фразеологізмів та прислів'їв і приказок. Так, В.Д.Ужченко вважає, що прислів'я та приказки є компонентом фразеологічних одиниць і не відокремлює їх. У даній роботі буде дотримуватися думка про те, що прислів'я та приказки є самостійними одиницями [65,с.513].

Прислів'я та приказки пов'язані з традиційною народною культурою і відбивають мовну картину світу, виокремлюючи особливості ментального та емоційного забарвлення. Мовна картина світу формує відношення людини до світу (природи, самого себе як елементу світу). Вона визначає норми поведінки людини у світі, її ставлення до світу. На думку Ю.Д.Апресяна [10, с.45-53], будь-яка природна мова відбиває певний спосіб сприйняття і організації («концептуалізації») світу. Висловлені у ній значення складаються у певну цілісну систему поглядів, свого роду колективну філософію, яка є обов’язковою для всіх носіїв мови.

Мовна картина світу українців, відбита у прислів'ях і приказках, як виховний потенціал уроків рідної мови. Вони відіграють важливу роль у створенні мовної картини світу і виступають «дзеркалом життя нації». Природа значення прислів'їв і приказок тісно пов'язана з фоновими знаннями носія мови, з практичним досвідом особистості, з культурно-історичними традиціями народу.

Аналізуючи мовну картину світу, яка створюється прислів'ями і приказками, можна назвати такі її властивості – пейоративність, антропоцентричність. Так, антропоцентричність картини світу виражається в її орієнтації на людину, тобто людина виступає як міра всіх речей: *«Вискочити як козак з маку»* (мак має наркотичні властивості, котрі чинять негативний вплив на стан і поведінку людини), *«Скакати в гречку»* (зраджувати) тощо. Такі номінативні одиниці створюють культурно-національну картину світу, в якій відображається побут, звичаї, вдача і

поведінка людей, їх відношення до світу і один до одного. Національно-культурні особливості мовної системи виразно виявляються на рівні пареміографії, яка здебільшого є продуктом народного образного мислення, що постає передусім через порівняння: предмета з іншим предметом *(«Молодиця, як суниця», «Тітка, як повна квітка»)*, ознаки з предметом, якому властива та сама ознака *(«Гарна, наче рожа»),* дії з предметом, для якого така дія також характерна *(«Держиться, як ріп'ях кожуха»).* За порівняннями можна певною мірою визначити еталони жіночої краси, характерні для українського світосприйняття, пор.: *«Дівка рум'яна, як рожа», «Дівка, як тополя», «Дівкою – калина, жінкою – ялина», «Дівчина, як яблучко наливчасте».* Відповідно інші подібні звороти відбивають еталони чоловічої краси, пор.: *«Хлопець молодий, як барвінок», «Хлопець, як дуб», «Хлопець, як явір».* Притаманним українцям гумором, часом іронією пронизані інші подібні компаративні звороти, напр.: *«Дівка, як верба: її не поливай, а вона росте».* У народній творчості загальновживана лексика набуває символізовано-сакральних характеристик, а в ролі ключових одиниць виступають назви реалій рослинного світу (*мак, зілля, барвінок, просо, жито, пшениця, кропива, рожа, береза, верба, дуб*). Так, животворні властивості рослини лягли в основу народних висловів: *«Верба пожиточніша від яблінки», «Де верба, там вода», «Верба і дівчина приймуться де-небудь».*

Подібно до кельтів, слов'яни мали священні гаї, що заміняли їм храми. І у слов'ян, і у кельтів навколишня природа є живою: дерева і трави говорять між собою та з птахами і з людьми. Предметами особливого шанування були у них ліси. Дуб вважався житлом божества. Йому приносили жертви. Герої багатьох народних казок часто по дереву потрапляють у небесне царство. Ще частіше це приписується покійникам. За давніми слов'янськими віруваннями, померлі піднімаються міфічним дубом на небо до своїх предків. Цим, наприклад, і пояснюється фразеологізм *«дати дуба»*. Взагалі в уяві і кельтів, і слов'ян дерево відігравало важливу роль при створенні світу, а образ дерева життя займав важливе місце в системі

шанування природи. Дерево життя – це уособлення космогонічних і часових уявлень: його коріння йшло в глибини землі, в царство померлих, стовбур символізував покоління живих, а листя і крона – житло богів та духів.

Культ дерева є одним з найдавніших. Він пов'язаний з образом дерева-захисника. Під деревом молились, їли, відпочивали, помирали. За деревами ховалися від ворогів. Довголіття дерева підносило його над життям людей і тварин. Тому, можливо, не випадково, що саме родове поняття ліс є найбільш вживаним у прислів'ях та приказках – (35). Майже на такому рівні вживання знаходиться родове поняття зерно (30), адже воно є символом зародження нового життя, родючості, багатства. Менш частотними за вживаністю є родові поняття квіти (21) і трава (20). Це пов'язано з тим, що квітник був неодмінною частиною садиби українського селянина, прикрашав переважно причілок хати і найчастіше виходив на вулицю. Чимало прислів'їв і приказок зберегла пам'ять народу про квіти України, які широко застосовували в обрядах, у побуті, чи просто, як окрасу, що милує око, веселить душу.

Особливості вивчення семантики ботанічних назв зумовлюються своєрідністю цієї тематичної групи лексики, яка полягає, по-перше, в тому, що вона як об´єкт дослідження легко вичленовується, оскільки назви рослин – це конкретні назви, що відповідають конкретним реаліям. По-друге, це численна група лексики, яка існує у просторі й часі, що спричиняє значні труднощі при її дослідженні. Адже самі реалії – рослини – оточують людину з давніх-давен, і є для неї одним з основних джерел існування. Найменування таких рослин, давно відомих і широковживаних, як правило, належать до найдавніших шарів лексики [74, с.69].

Більшість таких назв, що позначають загальновідомі рослини, можуть виступати джерелом похідних назв, які стосуються в основному менш відомих дикорастучих рослин.

До того ж, крім давно відомих культурних рослин і природних для даної місцевості дикорастучих, що мають в основному давні назви,

успадковані з попередніх етапів розвитку мови, в історичний час у культуру з часом входять і нові, невідомі раніше на даній території види рослин (*як буряк, картопля, квасоля та інші)*, чи поширюються нові сорти культурних рослин, і, як правило, приходять вони зі своїми назвами, які на певному етапі сприймаються як чужі, але поступово засвоюються носіями даної мови [12, с.82].

Назви рослин іншомовного походження, які давно ввійшли в систему української мови, також можуть виступати джерелом похідного словотвору в галузі ботанічної номенклатури, подібно до назв, успадкованих з праслов´янської доби.

Переважну більшість назв рослин в українській мові становлять похідні назви, які творяться на основі слів, що належать до різних тематичних груп лексики різних частин мови.

Значна кількість похідних назв є назвами літературними, нормативними, прийнятими у сучасній ботанічній номенклатурі (пор., наприклад, соняшник, льон, ромашка, волошка); але основною сферою функціонування похідних утворень є діалектна лексика [74,с.32].

Більшість рослин, в основному дикоростучих, використовуваних лише подекуди і відомих вужчому колу населення, як правило, не мають єдиної назви, спільної для всіх носіїв даної мови; існують паралельно ніби синонімічні ряди етимологічно відмінних назв цієї реалії, закріплених за певними місцевостями, де вони мають цілком конкретне значення.

Тому дослідження семантики назв рослин вимагає поєднання лінгвістичного і нелінгвістичного підходів: знання історії назви у зв´язку з історією реалії, врахування даних етнографії, врахування моментів лінгвогеографічного плану – поширеності назви на певній території, закріпленості її за певною місцевістю, тобто врахування можливих явищ субстрату чи іншомовних впливів, запозичення назви як результату контактів населення з сусідніми народами.

З другого боку, крім етимологічно прозорих назв рослин, значну частину ботанічної номенклатури – як літературних, так і народних найменувань – становлять назви етимологічно непрозорі, внутрішня форма яких з´ясовується лише в результаті глибокого етимологічного аналізу. Причиною забуття внутрішньої форми таких слів, втрати ними відчутних етимологічних зв´язків з іншими словами мови на сучасному етапі є давність їхнього походження, довгий історичний шлях розвитку, пройдений такими словами.

При аналізі етимологічно непрозорих слів також потрібне знання реалій – зовнішніх і внутрішніх властивостей рослини, особливостей її застосування в побуті, але поряд з цим необхідне ширше залучання матеріалів споріднених мов і даних лінгвогеографії.

За походженням назви рослин поділяють на корінні та запозичені. До корінних назв відносяться *жито,* яке має слов'янський корінь –жи –; *череда* – походить від праслов'янського cerda – ряд, стадо; *гречка* – східнослов'янська назва; *деревій* – назва пояснюється тим, що зовні ця трава нагадує невевичке дерево, стебло якого начебто задерев'яніло; *дуб* – спільнослов'янське слово індоєвропейського характеру; *вишня* – походить від слов'янського *«вишній».* Запозичених назв рослин виявилося більше, ніж корінних. Майже всі назви квітів прийшли до нас з інших мов світу. *Мальва* має латинське походження, а *рожа* – німецьке, *троянда* запозичена з грецької і означає «тридцятипелюсткова». Поряд із назвами квітів запозичені майже всі назви овочевих культур: *капуста, картопля* має німецькі корені, *перець* – давньоіндійські, назва *огірок* потрапила в нашу мову з грецької і означає «недозрілий», а *буряк* з латинської, де називався *бораго*. Є ще назви рослин, походження яких до кінця не з'ясоване. Так, існує кілька тлумачень походження слова *кукурудза*, бо в різних мовах є кілька схожих слів: *кукуряк* (чемериця), *куряв* (кучерявий), *кукуруц* (ялинова шишка). Серед назв трав *звіробій* є переосмисленням запозиченої з казахської мови *джеребай*, яка означає «зцілитель ран».

За будовою назви рослин вчені поділяють на похідні, непохідні та такі, що є похідними, але зараз сприймаються як непохдні. Аналізуючи всі назви рослин, що трапилися у прислів'ях та приказках виявилося, що майже всі вони є непохідними (*овес, просо, мак, кропива, коноплі, верба, терен, бузина, горох, гарбуз* тощо).

Значно менша кількість похідних назв рослин виявилася у прислів'ях та приказках. З погляду словотворчої структури всі українські терміни можна поділити на два основні типи: прості та складні слова. Перший тип об'єднує назви, утворені суфіксальним способом. У творенні назв чоловічого роду активним виявив себе суфікс *–ик*, який поєднується з іменниковою основою: *соняшник*. У словотворчій структурі аналізованих назв поширений суфікс *–ець.* Шляхом додавання його до основи якісного прикметника утворилася віддієприкметникова назва за ознакою якісної особливості, вираженою прикметником: *яловець*. Наявні у ботанічній лексиці слова, утворені за допомогою суфікса *–ок*, є свідченням того, що він належав до живих словотворчих елементів: *барвінок*. Найбільшою продуктивністю серед суфіксів, які утворювали назви жіночого роду, відзначається загальнослов'янський за походженням суфікс *–к*. У давньоруській мові цей формант виявляв найбільшу активність при творенні іменників з відтінком зменшеності: *нагідки, грушка.* Продуктивним серед назв жіночого роду відзначається суфікс *–иц (я),* що виявляється при поєднанні з іменниковою основою: *чортиця*. Майже не активним у словотворені похідних назв рослин є суфікс *–і: деревій.* Саме ця рослина початково була названа словом, похідним від *дерево*; в основу мотивації могли бути покладені фізичні властивості рослини – дерев'янистість, волокнистість, цупкість стебла, через що її дуже нелегко рвати.

В аналізованій групі лексики найбільший інтерес становить структурний тип, що являє собою складне слово. Цей тип об'єднує ботанічні найменування, утворені за допомогою основоскладання або словоскладання. При словоскладанні виникають лексичні одиниці, до складу яких входять не

морфеми, а самостійні слова. Основним і найбільш активним способом складання в українській мові є морфологічний, тобто утворення складного слова, компонент якого є самостійною основою або коренем, з'єднаний за допомогою сполучного голосного ***о***: *звіробій.*

В окрему групу ботанічних назв рослин у прислів'ях та приказках відносимо назви, що є похідними, але зараз сприймаються як непохідні. Слово *пшениця* утворене від слова *пшоно* за допомогою суфікса *–иц –*. На сьогодні зв'язок між словами *пшоно* і *пшениця* зовсім утратився: *пшоно* – назва готового продукту, страви з пшениці ж мають інші назви. Назва *пшоно* – це давня форма дієприкметника минулого часу від дієслова *пьхати* – «товкти». Ще одна назва утворена внаслідок зближення з дієсловом. Так, назва *любисток* пов'язана зі словом *любити*. Назва *гречка* пов'язана з етнічною назвою *грек* та додаванням суфікса *–к*. Отож, дві останні групи ботанічної лексики у прислів'ях та приказках є досить нечисельними і вичленовуються надзвичайно важко.

Прислів'я та приказки яскраво відображають здатність сприймати світ не тільки в реально-видимих формах, але й через аналогію (уподібнення) одного явища іншому, символічно. Українська система символічного відображення світу ще мало вивчена, зокрема недостатньо висвітлено питання символіки назв рослин у прислів'ях і приказках.

Термін «символ» звичайно застосовують по відношенню до слова мови, яке виступає умовним знаком іншого слова-найменування, своєрідним умовним перейменуванням поняття, означуваного в мові іншим словом.

Використання слова в символічній функції створює в мові можливість подвійного означення деяких явищ, властивостей, предметів дійсності: шляхом звичайної номінації і шляхом символічного вживання інших слів.

У мові як символ виступає не просто беззмістовний знак, а повноцінне слово, що має своє лексичне значення. Це слово, крім свого прямого номінативного значення та ряду похідних «переносних», які

розвиваються на основі власне мовного характеру, виступаючи як символ і співвідносячись додатково з «об'єктом значення» [54, с.76], набуває нового змісту, нового значення. У лінгвістичній літературі по відношенню до останнього вживають термін «символічне значення слова», але не слід забувати, що це «значення» своєрідне, бо в мові тут відбито позамовні закономірності, і слово-символ зв'язане з предметом не прямо й безпосередньо, а асоціативно, через інше слово, номінативне значення якого безпосередньо спрямоване на об'єктивну дійсність [31, с.126].

Слово-символ, функціонуючи в мові, не втрачає свого прямого значення, воно різною мірою завжди виступає в тексті – про це свідчить зокрема зображення ним своїх звичних лексико-синтаксичних зв'язків.

Слово-символ у мові двопланове, воно є немовби своєрідною формулою-фіксацією складних взаємовідношень двох різних за своєю природою і протиставлених за рядом характерних рис – прямого, номінативного лексичного значення слова і символічного. Перше, як правило, конкретне, вузьке, друге – ширше, абстрактне, узагальнене; перше – експліцитне, спирається на певні лексичні зв'язки, друге – імпліцитне, для його розуміння потрібен не аналіз мовних факторів, а просто знання змісту символу [54, с.82].

У звичайній розмовній мові слово як суто символ вживають досить обмежено. «Хоч символічна функція завжди наявна у мовному найменуванні, але, як правило, в прихованому стані, – писав В. Матезіус, – виразне проявлення її обумовлене лише потребою надати висловленню особливої виразності. Подібна потреба характерна для поетів, що призводить до частішого й інтенсивнішого використання ними символічних елементів слів» [57, с.121].

За символікою усі назви рослин у прислів'ях та приказках поділяються на такі, що вказують на:

- негативні риси характеру людини: лінь, безгосподарність, пліткарство («*Чуже бачить під лісом, а своє під носом», «На*

ледачій землі і трава не росте», «Дівки не прядіть: виросте лопух – буде сорочка і фартух»);

- позитивні якості людини *(«На солодкій яблуні солодкі яблука»*);
- кохання (*«Як вмилась любистком, то й покохалась з Ониськом»);*
- дівочу та жіночу вроду *(«Гарна рожа, як дівка гожа», «Гарна, мов вишневий цвіт»*);
- дівочу незайманість, цноту («*Вже рожа зійшла, сестриця зросла – вже їй пора прийшла»*) або втрату цнотливості *(«Барвінчик свій потоптала»*);
- парубочу (чоловічу) зовнішність *(«Хлопець гарний, як барвінок»);*
- силу, могутність, гідність («*Дуб, мов богатир, стоїть не ворухнеться»*);
- вік людини *(«Гни дубину, поки вона молода»);*
- багатство, достаток *(«Горох та капуста – хата не пуста»);*
- бідність *(«Навчить лихо з маком коржі їсти»*);
- занепад, пустку, загебель *(«Вже моє рукомесло бур'яном поросло»*);
- лікувальні властивості *(«Є зілля на всяку слабість, тільки на смерть нема», «І полин ліком стає», «Звіробій-рятівник від хвороб захисник»*);
- смакові характеристики («*Що хрін, що гірчиця – невелика різниця»;*
- відображення календарної обрядовості (*«Як посіять коноплі під дощ, то будуть рясні, а як у годину погожу – обридні», «Зацвіла ліщина – пора сіяти моркву, мак, петрушку»);*
- час та умови догляду за рослиною *(«Осот та лобода – для льону біда*);
- вибагливість чи невибагливість зростання *(«Верба і дівчина приймуться де-небудь»*);
- особливі властивості рослини *(«Хто вліз у будяки – хоч би й не радий, то в їх убереться», «Жалить, як кропива, а колиться, як їжак»*);

- доброзичливі побажання *(«Скільки в лісі пеньків, щоб у тебе було стільки синків»*);
- злі, недобрі побажання *(«Повісся на сухій вербі», «Гойдав би ти ся під осиковою галузею»*).

Назви рослин в українських прислів'ях та приказках поділяються на такі лексико-семантичні грипи: назви зернових культур, квітів, трав, дерев, кущів, овочевих культур та грибів. Так, найчастіше назви зернових культур символізують родючість, багатство, поживність, відображають календарну обрядовість та працелюбність українського народу: «*Жито два тижні зеленіє, два тижні колоситься, два тижні відцвітає, два тижні наливає, два тижні підсихає та два тижні поклони б'є – жати себе просить: «Поспішай, каже, бо жито спливе», «З гречки і проса – каша, і паша», «Посієш кукурудзу впору – матимеш зерна гору».*

З назвами квітів пов'язане відображення зовнішності людини, особливо це стосується жіночої вроди: *«Гарна дівка, як маківка», «І межи жахливого рожа росте гожа», «На кожній троянді є свої колючки».*

Назви трав найчастіше символізують негативні якості людей, їх вади: *«На битім шляху трава не росте», «Не кожне зілля пахне», «Чуже лихо за ласощі, а своє за хрін»*; а також вказують на лікарські властивості певних видів рослин: *«Череда-вереда всі хвороби розкида*».

Дерева та кущі відображають характеристики людини: мужність, силу, міць, гідниість, гордість, здоров'я, красу, полохливість, лінь тощо *(«За один раз дуба не звалиш», «Який дуб, така бочка, яка мати, така й дочка», «Тремтіти, як осиковий лист», «Яка щепа, така яблуня»*). Що стосується символіки у назвах овочевих культур, то тут вона пов'язана з господарською діяльністю: *«Без підливу і капуста не росте», «Цибуля в кожух одягається – від морозів ховається», «Мокрий квітень, сухий май – для картоплі буде рай», «Пусти осот в огород, огірків не буде».* У прислів'ях та приказках часто знаходимо вказівку на місцерозташування та зростання грибів: *«Гриби*

ростуть в лісі, а в місті їх знають», «Якщо хочеш грибів позбирати, треба до схід сонця вставати».

РОЗДІЛ 2. НАЗВИ РОСЛИН В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ ТА ПРИКАЗКАХ: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

2.1. Назви зернових культур

Аналіз фактичного матеріалу дослідження свідчить, що часто використовується родове поняття *зерно*. Зерно в усіх хліборобських народів символізує зародження нового життя, родючості, багатства. Це своєрідна жертва, пов'язана з циклічністю природи та вічною ідеєю смерті й воскресіння. Адже для того, щоб проросли нові пагони, потрібно кинути в землю старе зерно. Воно повинно померти, щоб дати життя новому колоссю.

Символ зерна спостерігаємо у календарній обрядовості. Святковий обжинковий сніп, перший з лану, заносили до комори зі словами: *«Щоб велося від хліба до хліба».* Цього снопа освячували у церкві на Маковія або на Спаса і зберігали у коморі чи на горищі. У Святвечір господар уносив його до хати і ставив на покуті, щоб рік був щасливим і багатим. Після Водосвяття його обмолочували, перевеслами з нього обв'язували дерева, щоб краще родили, солому спалювали, а зерном навесні починали засівання ниви. Так виявлялася ідея безкінечності буття, колообігу у природі, вічного вмирання й воскресання життєвих сил. Бо солома – це символ віджилого, старого, змертвілого, а зерно – нового, що зросте й дасть новий урожай [76, с. 87-90]. У прислів'ях ця назва вказує на поживність: *«Мізерна, мізерна, бо не їла зерна», «Зерно до зерна та й миска повна», «Найкраще зерно іде на дно»*; або на умови догляду: *«Очищали ми зерно, щоб родило і росло», «Поки зерно в колоску, не засиджуйсь в холодку», «Змарнуєш по жнивах хвилину – втратиш не одну зернину», «У серпні спина мліє, а зерно спіє», «Зеренце до зеренця, то буде мірниця», «Яке зерно, такий сніп», «Як прочистили зерно, так і зійде воно».* Народ відображає своє уявлення про долю: «*Не у всіх доля однакова: одним сиплеться зерно, а другим полова»* [7, с.176]. Зустрічаємо

також вираз «і на макове зерно», що означає бідність, безгрішшя [64, с.179]. Назва представлена у дванадцяти прислів'ях та приказках.

У сімнадцяти прислів'ях та приказках використана назва родового поняття *колос.* Наш народ здавна поважає і землю, і все те, що на ній росте. Не можна було прогавити зібрання урожаю, інакше взимку нічого було б їсти. Тому народ дає поради: *«Біліє колос – давай жатці голос», «Збираним колоссям не напхаєш рота», «Колос за колоском кличе», «Колос до колоска – і сніп збереться», «Колос колоса не може обняти», «Колос повний гнеться до землі, а пустий догори пнеться», «Стій, сніп, на сто кіп, – що хіп, то й сніп, що колосок, то й мішок», «Ні зернини на стеблі, ні колоска на стерні», «Підійми всяк колосок – з колосків росте мішок», «Пустив голос попід колос», «Спілий колос не жде».* Негативні якості людини відображені у прислів'ї з цією назвою: *«Добре коло стогу колоски збирати».* Зустрічаємо також інші прислів'я: *«Від колоса не чути й голоса», «Порожній колос вище всіх стоїть», «Колос не спіє, коли сонце не гріє», «Нема голови без волоса, нема стерні без колоса»* [4, с.152].

Жито (Secale L.) – одна із найдавніших злакових культур на Землі. Це стародавня культурна рослина, відома жителям Європи ще з бронзового віку. Батьківщиною жита вважають гірські райони Північної Африки й Західної Азії. Українцям ця рослина відома ще з часів Трипільської культури і розглядали вони її як основу життя.

Майже все, що пов'язано з існуванням живих організмів, людини, слов'яни позначали коренем *жи-*. Наприклад, *«жила»* (вена) – по ній тече кров, що дарує життя. *«Жило»* (житло) – місце проживання людини. *«Жиръ»* (жир) – у давнину це слово означало їжу взагалі, *«животное»* – тварина. І, звичайно, *«жито»* – хліб, плід, колос. *«Жиця»* (волосяна нитка) – символічна носійка життя. *«Животъ»* – живий (про органічні форми життя, земне існування). Жито у прислів'ях та приказках є символом урожайності, добробуту, надії на краще життя. Так, приказка: *«Жити як свиня (порося) в житі»*, означає жити там, де багато харчів, забезпечено, заможно [64,с.162].

Образ *«не родиться жито (чи пшениця)»*, а тільки «трава зеленая» символізує обмануті дівочі надії щодо кохання (хлопець не кохає, а дівчина не може його забути).

Умови вирощування жита представлені такі прислів'ями: *«Жита ростуть, як з води йдуть»*, *«Як травень дощі сіє – жито половіє», «Поїхав жито сіяти – шапка впала – не оглядайся», «Де постарались, там жито і пшениця, де полінувались, там кукіль і метлиця», «Як уродить в житі метлиця, так буде хліб і паляниця, а як уродить житець, то й хлібу конець», «Як у житі кукіль, то хлібові покій, а як мак, то не так», «На жито орали, та й гречки не мали», «На одному покосі сіємо жито, гречку і просо», «Нема жита без кукіля», «Ти посій жито – васильки самі вродяться», «Як жито в оборозі, то надія на Бозі», «Жито два тижні зеленіє, два тижні колоситься, два тижні відцвітає, два тижні наливає, два тижні підсихає та два тижні поклони б'є – жати себе просить: «Поспішай, каже, бо жито спливе», «Сій овес у кожусі, а жито у брілі», «Засіяне при Північному вітрі жито родить краще»* [6, с.104]. Про урожайність жита у народі кажуть: *«Жито годує всіх, а пшениця на вибір», «Жито, як стіна», «Жита такі, що й гуж не пролізе», «З вашого жита не буде сита», «А жито красується», «Не вважай на врожай, а жито сій, то хліб буде», «У високого жита колос пустий», «Як у житі рожки, то будемо їсти й пиріжки», «Теплий апрель, мокрий май – буде жито, як Дунай», «Коли вишні цвітуть пишно, то тоді жито квітуватиме»* [4, с. 54].

Люди покладали великі надії на жито, це виражено в таких прислів'ях і приказках: *«Як діждемо літа та нажнемо жита, поставимо в копи та вдаримо в боки», «Густе жито росте – звеселяє, а рідке – дітей годує», «Жито гарне, та день малий», «Дожити до жита, а там не тужити»* [4,с.158]. *«За моє жито та мене й побито», «Не за те бита, що ходила в жито, а за те, що дома не ночувала»* кажуть, коли хтось несправедливо покараний [7, с.144]. Календарна обрядовість відображена у пареміях з цією назвою: *«Як багато опеньків, то жито на той рік вдасться»* [7, с.224]. Як

несерйозні погрози можна розглядати приказки: *«Щоб тебе у жито головою!», «Будеш битий, як копа жита»* [7, с. 56]. Назву використовували для вираження доброзичливих побажань: *«А батькові твоєму щоб жито родило!*», або нерозумних вчинків: *«Збувся тато клопоту: жито змолотив, а гроші пропив»* [7, с.110]. Негативне ж ставлення до панів виражає прислів'я: *«Хвали жито в стогу, а пана в гробу».* Назва жито трапляється у тридцяти дев'яти прислів'ях та приказках.

Гречка – («Fagopyrum Gaerth») назва досить пізнього походження, вона пов'язана з етнічною назвою грек і відбиває шлях поширення рослини у східних слов'ян – через греків; східнослов'янська назва була запозичена в інші слов'янські мови. Назва рослини утворена найбільш продуктивним афіксальним способом, загальнослов'янським за походженням суфіксом -к-. Саме ж насіння гречки завезено на Україну ще воїнами князя Святослава під час візантійського походу. У середні віки у Європі її ще називали «турецьким житом»[41, с.38]. Ця культура дуже невибаглива до місця свого посіву, про що свідчать прислів'я: *«Гречка каже: «А мене хоч в золу, аби впору»,* [2, с. 33]. *«Гречка му на бороді цвіте», «Не вважай на врожай, а гречку сій», «Посію гречку під руду, то й видіти її не одну», «Хай у постолах гречка родить»*. Народ також дає поради щодо часу посіву гречки: *«Гречку треба сіяти, коли жито цвіте», «Коли вільха зацвіте, сій гречку», «На жита орали, та й гречки не мали», «Гречка морозу не терпить», під час цвітіння гречки промовляли: «Гречка в'язала, а правду казала», «Не вір гречці на цвіту, а вір у коморі», «Сіяв гречку, а уродив мак, нехай буде так», «Сторона рудяку, сторона і гречці», «Сядьмо, старий, в парі, щоб гречка родила», «Гречка мала – овес іде в ріст», «По-божому гречка родить».* Гречка символізує багатство і достаток про що свідчать приказки*: «З гречки й проса – і каша, і паша», «Мусій, гречку сій, як хочеш кашу їсти», «Сій гречку і просо, не будеш ходити босо».* Зустрічаємо ще й такі паремії з цією назвою: *«Нехай буде гречка, аби не суперечка», «Стеблечко до стеблечка – нехай буде гречка»,* [3,с.76]. Часто у фольклорі трапляються жартівливі погрози: *«Я*

тебе пережену на гречку!», «Щоб ти не діждав гречаної паски їсти!». Попів у народі не дуже поважали, про це свідчить прислів'я: *«Скакав піп у гречку, а попав у просо».* Цю назву вживають при згадці «нечистого»: *«З корінням чорт гречу рве на перевесло»* [7, с.321]. Забороненим уважається поняття «порушувати вірність, зраджувати в подружньому житті», евфемізація втілена в широковідомій фразеологічній формулі: *«Скакати в гречку»*. В. Коваль інтерпритує цей вислів, як етнофразему перифрастичного типу, де «гречка в народній традиції – втілення добробуту, багатства»: ця медоносна рослина співвідноситься з «бджолиною» символікою, що використовується в етнофраземах на позначення вагітності (у тому числі і позашлюбної). На думку В.Д. Ужченка, гречка – місце, де закохані могли сховатися від людських очей і така структура вислову найкраще пояснює генезу фразеологізму [64, с.391-393]. Назва зустрілася у тридцяти одному прислів'ї та приказці.

Овес. Цю культуру теж поважав наш народ, тому при посіві казали: *«Товчи овес у болото – буде золото», «Сій овес у грязь, то будеш князь», «Коли суниця красна, не сій овес напрасно», «Овес і крізь сиячок проростає», «Овес у трьох кожухах, та вітру боїться», «Сій овес, коли боса нога на ріллі мерзне», «Сій овес у кожусі, а жито в брілі», «Вези овес хоч до Парижу, а не буде з вівса рижу», «Овес виліг, а жито не сходить», « Травнева роса коням краща од вівса», «Горобина рано цвіте – багато вівса буде». «Біг пес через попів овес, і не шкодило псові й вівсові, так не буде шкодити й попові»* – це пародія на замовляння від хвороб, походить з анекдоту про хворого попа, якого лікувала баба [7, с.323]. Рослина виступає символом висміювання негативних людських якостей : *«Земля любить навоз, кінь – овес, а суддя – принос», «Виміняв рибу на овес»* [4, с.121]. Зустрічаємо й інші прислів'я та приказки: *«Бере на зелений овес», «Ти йому даєш вівса, а він дивиться на тебе як на пса»* [4, с.83]. Ця назва спостерігалася у вісімнадцяти прислів'ях та приказках.

Якби ми могли повернутися в глибину віків і подивитися, що люди сіяли тоді, ми б не побачили багатьох рослин, звичних для нас тепер: не було там ні кукурудзи, ні картоплі, ні соняшнику. А от *пшеницю* на нашій землі сіяли ще за три тисячоліття до н. е. У Єгипті вона була відома понад чотири тисячоліття тому, а в Середній Азії її вирощували ще давніше – вісім тисяч років тому. Назва цієї культури дуже давня – вона ще праслов'янська. Слово пшениця утворене від слова пшоно за допомогою суфікса – иц – . Сьогодні цей зв'язок між словами *пшоно* і *пшениця* зовсім утратився: *пшоно* для нас – назва готового продукту, *пшениця* – це і пшеничне поле, і пшеничне зерно, але готові до споживання продукти мають інші назви [27, с. 216]. У нашій мові збереглося багато прислів'їв, у яких говориться про пшеницю. Так, про вибагливі умови вирощування культури спостерігаємо у приказках: *«На чорній землі пшениця родить», «На підлозі пшениця не зійде», «Яка пшениця, така й паляниця»*. Назва виступає символом життєдайності: *«Пшениця колоситься – життя веселиться», «Пшениця – то хлопська мука, мельникова біда, а панська їда»*. Про те, що рослина була одним із джерел доходу, свідчать прислів'я: «*Пшениця – дурниця, а гроші – мара, сьогодні є, а завтра нема», «Пшениця на гроші, а послід на хліб».* У календарній обрядовості є поради щодо часу посіву пшениці : *«Не сій пшениці раніше дубового листа», «Пшеницю сій, коли зацвіте черемха»* [4, с. 207]. А ще казали: *«Не йди, мороз, ні на жито, ні на пшеницю, ні на яку пашницю»* [7, с. 344]. Негативне ставлення до панів виражене у прислів'ях: «*Пану пшениця, а мужикові полова», «Багата пшениця для мишей, жебрацька для людей»* [7, с. 215]. Назва трапляється у дванадцяти прислів'ях і приказках.

Просо. Народ дає поради щодо часу і умов вирощування проса: *«Боїшся горобців – не сій проса», «Як прийде май, сій просо – буде як гай, а як прийде іюнь – хоч сій, хоч плюнь», «Тоді просо розсівається, як дуб розвивається», «Просо вітру не боїться, а дощеві кланяється», «Сій просо густо – у дітей не буде пусто», «Тоді просо засівається, як глухий дуб розвивається», «То ще не біда, як у просі лобода», «Як у просі лобода, то це*

ще не біда, а як звонець, то хлібу конець». Властивості проса відображені у приказках: «*Не хвали кашу, коли просо не посіяне»* або *«Не сіяв проса – не тикай носа».* Ознаки врожайності проса відображені у приказці: *«Велика зав'язь горіхів, а грибів мало – буде врожайність проса»* [7, с. 143]. Нагативні якості людини відображені у прислів'ї: *«Не моє просо, не мої горобці», «Скакав піп у гречку, а попав у просо»*[7,с.112]. Ця назва трапилася в одинадцяти прислів'ях і приказках.

Пшоно – це давня форма дієприкметника минулого часу від дієслова *пьхати – «товкти»*. Якби відтворити слово *пшоно* засобами сучасної мови, то це боло б «*товчене*» – зерно, яке потовкли, приготували до вжитку. Дрібність культури відбита у прислів'ях: *«Не задавайтесь на пшоно, бо в решеті дірка», «Дарма, небоже, із пшона крупи бути не може», «Коли нема пшона, давайте крупу молоть», «Крупа крупу гонить, а крупу і чорт не догонить», «Просо, гречка, ячні – звеніть, що не вдачні».* Назва символізує добробут, врожайність, що відображено у приказках: «*Голодна кума, як нема пшона», «Казала кума – дам пшона, а у неї й самої нема», «На чуже пшоно не грій окропу», «Не сягай через город до пшона», «Не гнівайся жона, коли в коморі міх пшона»* і використовується вона в десяти прислів'ях та приказках.

Кукурудзу для Європи відкрив Христофор Колумб. 2 листопада 1492 року він побачив у жителів Куби дивну рослину – високу, листату, з великим насінням, зібраним на одному стрижні. Це був, як казали місцеві жителі, маїс. В Україні, а також у болгар, хорватів, словенців, поляків вона зветься майже однаково, але чому її саме так називають, до кінця так і не з'ясовано. Існує кілька тлумачень походження слова кукурудза, бо є в різних мовах кілька схожих на нього слів. Так, у болгар є слово *кукуряк* (*чемериця*), у словенців – *ку куряв (кучерявий),* у румунів – *кукуруц* (ялинова шишка). Пояснюють походження назви, по-перше, бо таким чином кличуть свійську птицю, коли годують зернами кукурудзи, а по-друге, назва походить від кукуряв – *«кучерявий»* [27, с. 143]. Ця рослина дуже вибаглива до умов, у яких зростає: «*Кукурудза як смерека: вліті зимно, взимі – спека», «Щоб*

кукурудзи було вдоволі, зустрічай сонце в полі», «Якщо спеки боятись, кукурудзи не діждатись». Про бережне ставлення до цієї культури спостерігаємо в таких прислів'ях: «*Кукурудза хороша і мила, аби сама уродила», «Кукурудзу шануй і в полі, і в силосній ямі, і в коморі»* [5, с.13]. У календарній обрядовості про час посіву кукурудзи зустрічаємо прислів'я: *«Зацвіли терен і вишні – сійте кукурудзу», «Кукурудзу посієш до дощу – матимеш сало до борщу», «Посієш кукурудзу впору – матимеш зерна гору»* [4,с.126]. Назва *кукурудза* трапилася нам вісім разів.

Назва *ячменю* трапилася у п'ятьох прислів'ях та приказках. Народна мудрість зазначає щодо врожайності культури: *«Кинь ячмінь в болото – вбере тебе в золото», «Ячмінь каже, що я, лежачи, своїх дітей прогодую».* У календарній обрядовості про час посіву зустрічаємо приказки: *«Сій ячмінь, коли на деревах цвіт тільки з'явиться», «Діду, діду! Сій ячмінь! Кидай сани, бери віз», «Ячмінь сіють, коли калина цвіте»* [4,с.112].

Історія *соняшнику* трохи нагадує історію кукурудзи. Іспанці привезли з Мексики цю дивовижну квітку, яка повертає голову за сонцем. У 1510 році її висадили у Мадридському ботанічному саду як декоративну рослину. Квітка увійшла у моду: її дарували світським дамам, ставили у вазони. Згодом соняшник став олійною культурою. Назва цієї рослини в усіх народів, що населяють Європу, пов'язана із сонцем: *«сонячна квітка», «повернений до сонця», «той, що дивиться на сонце»* та інші. Народна мудрість увібрала в себе погляди людей на цю корисну рослину, надаючи їй значення багатства, родючості*: «Посієш соняшник до дощу, матимеш сало до борщу»* [1,с.62]. А вираз «*Як насіння в соняшнику»* вказує на велику кількість чого-небудь. Назва трапилася у двох прислів'ях.

2. 2. Назви трав

Назва родового поняття *трава* виступає символом добрих і злих сил природи; людських істот; символ молитви; тихого шептання; клятви; оберега; смерті.

У міфах народів світу трава вважалася волоссям різних богів, матері-землі. Стародавні нівхи вважали, що після смерті людини її душа перетворюється у траву. У ацтеків було спеціальне божество трав Патекатль. Осетини присвячували сінокосу трав особливе обрядове дійство. У багатьох міфологіях є образ мандрагори – «трави-напівлюдини», яка сприяла плодючості. На Україні вірили, що мандрагора (переступень) виростає із померлих нехрещених дітей.

За даними західноєвропейського хроніста Титмара (X – XI ст.), жмут зірваної трави (як і волосся) символізував у слов'ян перемир'я, клятвенний союз. Давньоруські джерела згадують про язичницький звичай присягатися, кладучи на голову зрізаний шматок землі із травою.

Трави, зілля широко використовувалися як обереги від злих сил, у народній медицині, обрядодіях. На Зелені свята ними встеляли долівку. Оселю заповнював п'янкий запах м'яти, полину. У домовину також клали різнотрав'я, квіти. Навесні існував звичай качатися по молодій росяній траві, що нібито сприяло здоров'ю.

За назвами українських трав, на думку В.Базилевського [52,с.47], можна читати національний характер. Вони – частина духовності, недосяжного материка духовної культури. Тут і поезія, і гумор, і тиха печаль, і незалежність: нечуй-вітер, сон-трава, зозулині черевички, плакун-трава, вовча трава, золотник, семижильник, польові овечки, боровий чепчик та ін.

Натрапляємо на прислів'я та приказки, які вказують на негативні якості людини: *«Кожна травичка на своєму корені росте», «Будь собі чий хоч, а мої трави не толоч», «Де люди ходять, там трава не росте», «Зо злої трави не буде доброго сіна», «На ледачій землі і трава не росте», «На битім шляху трава не росте»*. Про своєчасність сказано приказками: *«Перестояна трава ні сіно, ні солома», «Прийде пора – виросте трава», «Трава і лист, а хлопці в свист», «Коли квітень з водою, то травень з травою», «Дуб у травні в листя одягається, а скотина трави наїдається», «Не хвалися травою, а хвалися сіном», «Кожна травичка на своєму корені*

росте». Як прокльон можна розглядати приказку: *«Бодай так пси траву їли по тій правді!». Побоюючись лиха у народі кажуть: «Де лихо пристане, там і трава в'яне»* [4, с. 157]. *«Аби так пес траву пас!»* – походить з казки про чоловіка, який поклявся тим, що в колисці, думаючи, що в нім поліно, а насправді віддав свою дитину злому чарівнику. Ремісники часто клялися своїми дітьми, а щоб клятьба не здійснювалася, замість дітей клали в колиску макогона [15, с. 307]. Як відображення календарної обрядовості виступають приказки: «*У березні зі стріх капле, а у квітні травицею пахне», «Март з водою, квітень з травою, а май з квітами»*. Зустрічаємо назву у двадцяти прислів'ях та приказках.

Зілля – символ смерті і відродження; магічного впливу на почуття, вчинки людини, її долю; надійного оберега від нечисті.

Зіллям називають різноманітні, здебільшого запашні трав'янисті рослини. У народі шанували зілля, бо вважали, що воно має чарівну силу. Його клали у постіль породіллі і новонародженого, використовували для купання немовлят. На Зелені Свята квітчали оселю з естетичною та обереговою метою. Існував спеціальний день святого Симона Зілота – 10 травня, коли селяни збирали зілля. До схід сонця копали золототисячник, ведмеже вухо, підбіл, татарське зілля, розмай-зілля, ромен-зілля, боркун-зілля, тирлич-зілля, материнку, медунку та ін.

Найчарівнішим вважалося «чар-зілля» «іванівське», «святоянське» зілля, тобто зібране на Івана Купала. Це був найдовший день року, коли рослинність набувала свого певного розквіту. А, отже, вірили, що земля-мати передає зіллю життєздатність, родючу силу. Його рекомендували збирати голим (інакше втратить свою магічність). Радили співати спеціальні пісні, шептати примовляння [25, с. 82].

Зілля мало різноманітну символіку. Напр., символом доброзичливості, достатку вважали *маточник*. *Кудрявці* символізували хлоп'ячу молодечу вдачу, здоров'я. *Братки польові* – символ убереження від

кохання близьких по крові, *розмай вітер* – символ забуття, безнадії, розлуки, *любка* – символ краси та розквіту, *смолка* – символ напасти та ін. [23, с. 354].

Лікувальні властивості відображені у приказці: *«Є зілля на всяку слабість, тільки на смерть нема».* Зілля є символом краси: *«І межи бур'яну росте красне зілля»; користі «Не кожне зілля пахне», «Того зілля досить і по камінняхі»*. Ця назва зустрілася нам в п'ятьох прислів'ях та приказках.

Нерідко вживає народ у прислів'ях і приказках назву *хрін.* Про його смакові властивості кажуть: *«Закрутив носом, якби тертого хріну понюхав», «Купив хрону до лимону», «Купили хрону – треба їсти», «Хрін каже: «Я добрий з м'ясом», а м'ясо каже: «Я й без хрону добре», «Хрін не солодший редьки», «Хрін та редька живіт упушили, а мед та горілка все те потушили», «Що хрін, що гірчиця – невелика різниця»*. Знаходимо й інші прислів'я: «*Хрін дешевий, та що толку в тім?», «Не радий хрін тертушці, а проте на кожній танцює», «Редці до хріну нічого рівнятися». З цією назвою зустрічаємо такий прокльон: «Та хрін тебе побирай!»* [7, с. 135]. Назва виступає як характеристика людини з певними недоліками: *«Чуже лихо за ласощі, а своє за хрін»* [4, с.161]. Негативне ставлення до посту спостерігаємо у прислів'ї: *«В піст їмо хрін, а в м'ясниці – кислиці».* Назва *хрону* трапляється у тринадцяти виразах.

Виникнення *бур'янів* українська міфологія пов'язує з діями лихої сили. За спостереженнями Г. Булашева [39, с. 106], у легендах оповідається, що корисні рослини насадив Господь, колючі бур'яни – лукавий. Виняток становить хіба що легенда про кропиву. У ній простежується синестетичний зв'язок між поняттями пекучий фізичний біль і душевний біль, що умотивовує традиційний фольклорний мотив перетворення, який лежить в основі сюжету (походження кропиви легенда пов'язує з прокляттям). Поширення бур'янів сприймається як відчуження території, перехід на «той бік». Бур'ян символізує пустку, занепад, загибель: *«Вже моє рукомесло бур'яном поросло».*

Образи бур'янів у прислів'ях та приказках використовуються для алегоричного відображення негативних якостей людини, переважно безгосподарності, ледарстві: «*Дівки не прядіть: виросте лопух – буде сорочка і фартух»*. Так, назва бур'ян, виступає символом неповаги людей до попів і панів: *«І попи, і пани – одного поля бур'яни», «Бур'ян – не пан, а шкуру дере» або «Дяк – що будяк: хоч трошки, а вколе»* [7, с. 300]. Про особливі властивості рослини кажуть прислів'я: «*Хто вліз у будяки – хоч би й не радий, то в їх убереться», «Коли влітку високі бур'яни, буде багато снігу», «Де ковила, там і хліб», «Кукіль – то польового дідька робота», «Чортиця дозріла, дозріло і жито», «Яловець цвіте – пора сіяти ячмінь», «Була м'ята, та пом'ята», «Як у лузі лобода, то це ще не біда, а коли звонець, то хлібу конець», «З попа дух, а попадя під лопух».* Ця назва трапляється тринадцять разів.

Кропива – символ втраченої надії. Неможливість повернути щось утрачене, знову поїхати чи прийти на якесь місце або досягти бажаної мети виражається приказкою: *«Дорога (стежка) кропивою поросла».* Густі зарості кропиви – символ безгосподарності, ледачкуватості господаря.

У народній пареміографії кропива символ розпусного життя, звідси вислів: *«У кропиві шлюб брати»,* тобто блудити, вступати в позашлюбні зв'язки. *«Безталане дитинство»* – через нестатки, сирітство або батьків-гультяїв – теж пов'язане з кропивою. Пейоративний відтінок має і похідне слово – *кропив'яний* – «*позашлюбна дитина*». Слова *кропива, кропив'яний* входять до складу приказок, що виражають негативну оцінку: *«Ховається, як зозулька по кропиві»* (хтось надміру боязливий); *«Засипати кропив'яним сім'ям»* (вилаяти кого-небудь).

Властивості цієї рослини відображено у прислів'ях: *«Жалить, як кропива, а колиться, як їжак», «Часом і між кропивою лілія росте», «Часом і між кропивою росте сійко».* Кропива виступає символом стійкості, витривалості: *«На кропиву колючу і мороз тріскучий», «Буде і на кропиву мороз», «Якби на кропиву не мороз, вона б усіх людей пожалила».* Ця назва

виконує стилістичну функцію у прислів'ї: *«Кудкудаче курка під бузком, а яйця несе в кропиві»* [1, с. 71]. Назва кропива трапилася нам у дванадцяти прислів'ях і приказках.

Полин (Євшан-зілля) – символ пам'яті; рідної землі, Батьківщини; своєрідний пароль українців.

Полин – степова запашна рослина з червоним або пурпуровим цвітом. У Біблії слово *«полин»* нерідко поєднується зі словом «яд». Грішники часто зазнають кари Господньої саме полином.

Слово *«євшан»* за походженням тюркське. В Іпатіївському літописі міститься цікава оповідь про братів – половецьких ханів – Отрока та Сирчана. Після поразки від Мономаха хан Отрок опинився у Грузії, а Сирчан залишився коло Дону. По смерті ж Володимира остався у Сирчана один лиш музика Ор, і послав він його в Обези, мовивши: «Володимир уже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою. Мов же ти йому слово моє, співай же йому пісні половецькі. А якщо він не схоче, дай йому понюхати зілля, що зветься євшан». Той же не схотів ні вернутися, ні послухати. І дав Ор зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, а ніж на чужій славному бути». І прийшов він у землю свою [34, с. 388]. Не випадково митрополит Іларіон підкреслював: *«Євшан-зілля зцілює від винародовлення, і хто забуде свою батьківщину, воно пригадає»*.

В українському фольклорі *полин* – надійний оберіг від русалок, іншої нечисті. За віруваннями, на Русалчин великдень мавка, перестрівши людину, питала: *«Полин чи петрушка?»*. Якщо та показувала полин, русалка миттю зникала.

Полин виступає також символом нещасливого, безталанного життя:

Лучче мені, мати,
Гіркий полин їсти,
Аніж мені, мати,
Із нелюбом сісти.

У Біблії *полин* поєднується із символом «отрута». *«...Щоб не був серед нас корінь, що вирощує їдь та полин...»*. І тому ця рослина – символ нечесності, людських пороків.

Полин використовують як відворотне зілля від відьом і дідьків. Часто полин є символом світу і тому народна мудрість зазначає: *«Гіркий світ, як полинь, горе мені жити в нім»*. Полин є символом чудодійних лікарських властивостей: *«І полин ліком стає».* У народних джерелах знаходимо: *«Барвінок на вінок, а полин на віник», «Слова, як мед, діла, як полин».*

А от на початок ворожіння казали: *«- А що мати варила? – Борщ та полинь! – От вам полинь, сама ти згинь!»* або «*На тобі полинь, сама ти ізгинь»*, бо русалки, за народним віруванням, бояться полину [7, с. 306]. Часто *полин* порівнюють зі світом або з грошима: *«Гіркий світ, як полин, горе мені жити в нім», «Не заросте душа полином, аби гроші»* [4, с.112]. Ця назва трапилася у восьми прислів'ях та приказках.

Очерет – символ слабкості, ламкості, непостійності. У давнину очерет використовували як перо для писання, як міру довжини.

Очеретом за народними переказами заволоділи чорти і оселилися там: *«Добре чорту в дудку грать, сидя в очереті – одну зломить, іншу вріже»; «Люди до церкви з пасками, а мій батько в очерет за качками».*

З травня людину починає неперебрно тягти на природу. Однак любителів гуляти при місяці колись застерігали: від очерету тримайтеся якнайдалі, бо ж то — домівка нечистої сили. У прислів'ях і приказках знаходимо: *«В очереті шукає сука», «Очерет з лозою не помиряться: хоч вітру нема, все лаються»*, або *«Добре тому чорту в дудку грати, як сидить в очереті»*. Отже, очерет виступає як символ чогось нечистого, лихого, такого, що наводить жах.

Вважалося, що в очереті мешкала усяка нечисть, тому погрожували: *«Бодай тебе той знав, що трясе очеретом»* [14, с. 79]. Назва *очерет* трапилася нам у шести прислів'ях.

Що ж до *осоту*, то народ дає такі поради: «*Вчасно не виполеш – осот потім не вибереш», «Пусти осот в огород – огірків не буде», «Якщо влітку багато польового осоту, зима буде холодною, якщо багато щавлю – теплою», «Осот та лобода – для льону біда»* [4,с.105]. Назва зустрілася в чотирьох приказках.

*Коноплі***,** за народною міфологією, асоціюються з потойбічним світом, передусім із русалками, проте їх значення тільки позитивне. Навіть застосовувані під час магічних дій, коноплі виконують роль захисного зілля. Ця рослина пов'язана також із коханням та шлюбом.

Коноплі застосовували під час ворожінь на свято Андрія. Дівчата, виконуючи певні обряди й розсипаючи конопляне насіння, зверталися до святого із проханням відкрити майбутнє: «*Андрію, Андрію, конопельки сію, дай мені знати, чи будуть мене заміж брати?»* Св. Андрій у цьому випадку виступає як предок роду, а розсипане конопляне насіння – як жертовна страва.

У народі вирощування конопель мало суто практичне значення: з вимочених та оброблених у певний спосіб конопляних стеблин робили пряжу та нитки для виготовлення тканини. Ця справа дуже клопітка. Для того, щоб виростити коноплі, зібрати і правильно обробити їх, потрібно дуже багато знань та вміння. Наприклад, час посіву пов'язаний не лише з календарним терміном, а й з місцем розташування конопляника. Кажуть: *«Як посіять коноплі під дощ, то будуть рясні, а як у годину погожу – обридні»* [76, с.368].

Фразеологічні варіанти – *«Вирватися як Пилип з конопель», «Вискочити як Пилип з коноплі»* – пояснюється переказом історичного анекдота про шляхтича Пилипа, «родом із Конопель Сандомирського краю, який вбовтувався в річ без ладу», хоча деякі дослідники сумніваються в достовірності цієї легенди, пов'язуючи слово Пилип з його народнодіалектним значенням «заєць» [64, с.368]. При пояснення генези цього вислову В. Коваль дещо зміщує акцент на символіку компонента-ботанізму. Коноплі – «рослина з важким неприємним запахом», «сильний

наркотик», «злісний ранній яровий бур'ян» (а це вплинуло на пейоративність символіки). Отже, в основу внутрішньої форми аналізованого вислову покладено «уявлення про негативний вплив специфічного запаху конопель на стан і поведінку людини, яка перебуває у безпосередньому контакті з цією рослиною». Детально проаналізувавши узагальнену негативну символіку компонента-антропоніма (Пилип), дослідник робить висновок про семантичну близькість обох компонентів: Пилип – «чудак, недалека людина; дурень»; коноплі – «рослина, що негативно впливає на людину, одурманює її». Високий ступінь виразності всього виразу забезпечується завдяки «згущенню», концентрації, пов'язаної з уявленнями про «одурманювання дурня», недалекої людини. Назва трапилася у трьох прислів'ях.

*Ряст***.** Початок весни визначався не календарним днем, а її справжніми прикметами. Поява рясту супроводжувалася ритуальною дією – топтанням рясту. Вираз «діждатися рясту топтати» увібрав у себе низку послідовних етапів, які вкладаються метонімічні формули «одне після другого», «одне внаслідок другого», «одне символізує друге»: пережити зиму → зустріти весну → залишитися живим. Топтання рясту стає символом життя. Білоруський дослідник В. Коваль вважає, що топтання рясту тлумачилося як «магічний акт, який сприяв здоров'ю, продовженню життя». Тоді природно, що вираз «*Не топтати рясту*» – померти, «*Не довго вже ряст топтати*» асоціюється зі смертю [64, с.204]. Назва трапилася у двох прислів'ях та приказках.

Двічі трапилася нам назва *петрушка: «Зацвіла ліщина – пора сіяти моркву, мак, петрушку», «Виліз на грушку – рвав петрушку».*

Про *звіробій* у народі кажуть, що він лікує *«не від дев'яти, а від дев'яноста дев'яти хвороб»*[19, с.132]. Це дуже гарна рослина своєрідного кольору. Коли її зривають, на стеблі виступає криваво-червоний сік. Це, мабуть, і стало причиною багатьох назв звіробою: молодецька кров-трава, кров-Івана, звіробійник тощо. Українська назва пояснюється тим, що рослина має прозорі дірочки на листях. Походження назви пояснюють

переосмисленням запозиченої з казахської мови джеребай, яка означає «зцілитель ран». Про популярність цієї рослини в нашому народі говорить прислів'я: *«Звіробій-рятівник від хвороб захисник».*

Хміль. Народ згадує про властивості хмелю дуже швидко рости: *«Хмелина з кісточки та на дубочки», «Якби на хміль не мороз, то він би й тин перерос».* Назва функціонує лише у двох виразах.

Любисток (з лат. Levisticum) унаслідок зближення з дієсловом любити на слов'янському ґрунті набув чудодійних властивостей – причаровувати чоловіків («У любистку купають дівчаток, щоб їх потім любили парубки»). Структурно-семантична модель «скупати + назва рослини-символу = бути щасливим» реалізується усним мовленням: *«Як вмилась любистком, то й покохалась з Ониськом»* [64, с.80]. Любистком прикрашали хати на Трійцю, хрест із пахучих трав на покуті – охорона від злих сил; пахуча трава, освячена на Маковея, – захист від «вроків», «навіювання» тощо. Назва трапилася в одному вислові.

Ще одна лікарська рослина – *деревій*. В основі назви рослини лежить слово «тисячолистий», оскільки листя в деревію дрібне, начебто пісічене. Українська назва пояснюється тим, що зовні ця трава нагадує невеличке дерево, стебло якого начебто задерев'яніло. Відомо, що деревій спиняє кровотечу і сприяє загоюванню ран. Зустрічаємо прислів'я: «*Не боїться, як деревій, хвороби»*[19, с.105].

«Череда-вереда всі хвороби розкида». Так у народі згадується лікарска трава *череда.* Назва її пов'язана з праслов'янським cerda – ряд, стадо. У череди є й такі назви, як причепа, собачки, собачі реп'яхи, які з'явилися внаслідок зовнішніх особливостей рослини. Відваром цієї рослини лікують захворювання печінки, простуду, екзему, діатез[19, с.93].

2.3. Назви квітів

Квітник був неодмінною частиною садиби українського селянина, прикрашав переважно причілок хати і найчастіше виходив на вулицю. Такі

квітники й зараз прикрашать хати українців у селах та балкони мешканців міста. Чимало прислів'їв і приказок зберегла пам'ять народу про квіти України, які широко застосовували в обрядах, у побуті, чи просто, як окрасу, що милує око, веселить душу. У практиці ритуального використання квітів знаходимо сліди найдавніших вірувань, пов'язаних з культом Великої богині – уособленням життя, землі й плодючості. Цей культ пізніше знаходив вияв у пошануванні давньоруських берегинь, рожениць, Мокоші. Наявність культу Великої богині, за археологічними даними, простежується на Середньому Подніпров'ї аж до періоду розквіту Київської Русі. Є відомості, що у слов'ян богиня плодючості і життя Жива (Сіва) зображувалася в образі жінки з квітами у руках. У трансформованому вигляді цей образ зберігся на старовинних вишивках, в українському мистецтві дерев'яного різьблення. У X – XII ст. образ Великої богині у пишному оточенні квітів, звірів і птахів зникає як культ, залишившись у родильній обрядовості та у повір'ях. Вагоме символічне значення *мали васильки, мак, рута-м'ята, мальва, конвалія, півонії.*

Відомо, що в медицині офіційно існує термін “квітотерапія”, який тлумачать як благотворний вплив живого спілкування з квітами на хвору людину. І, починаючи з дня народження, квіти – постійний супутник кожної людини. З давніх-давен їх використовували у побуті, кулінарії, косметиці; ними прикрашали оселі, використовувалися у культурі, народній пареміографії.

Про квіти складено чимало легенд і переказів, прислів'їв і приказок. Споконвіку люди вивчали цілющі властивості квітів, їхній вплив на людську душу, наділяли їх магічною силою та чарівною символікою. Це відображено у народній творчості.

Квіти – символ дівочості, краси, чесноти: *«Гарний цвіт не буде довго стояти при дорозі», «Де цвіт, там і мід», «Квіти колючі найбільш живучі», «На добрий цвіт бджола летить», «Не з кожного цвіточка ягідочка».* Також

цю назву використовують для порівняння з рідною країною або дітьми: *«Наша Вітчизна – як квітка пишна», «В яслах квіти, як рожеві квіти».*

Натрапляємо й на інші прислів'я та приказки: *«Єсть того цвіту по всєму світу», «Сей світ – покрашений цвіт», «Весна багата на квіти, а хліба в осені позичає», «Сей світ, як маків цвіт: день цвіте, а вночі опадає», «Єдин цвіт не робить вінка», «З однієї квітки бери яд змія, а бджола – мед», «Долина багата квітками, а мати – дітками», «Кожен цвіт має свій запах», «Коли багато цвіте – мало достигає», «Мальовані квіти не дають запаху», «Не раз з кропивою і красивий цвіт зривають», «Хіба би не цвіла, аби не родила», «Цвіт доки цвіте, доти й очі милує», «Квіти збирають, не вибирають».*

Народ помітив, якщо *«Квіти починають пахнути сильніше – перед дощем»* або *«Квітне трава – косити пора»*. Назва трапляється у двадцять одному прислів'ї.

Мак – символ мучеництва, безневинно пролитої крові. Із цього приводу мак освячують у храмі двічі на рік – на свято братів Маковеїв і на Преображення Ісуса Христа. У різдвяному приготуванні куті, макові зернята символізують безконечну множинність Божих ласк, отриманих людьми через жертвоприношення Христа в Таїнстві Євхаристії. У народі посвяченим маком благословляють: у день шлюбу обсипають господарі двір, щоб жодна нечиста сила не могла до нього залізти. Червоні садові маки означають красу і вірність, молодість, польові ж маки натякають на глупоту. Мак у міфопоетичних системах світу пов'язувався у першу чергу зі сном та смертю. Римська богиня Церера ходила по землі, і за кожним її кроком виростала вогниста квітка. Зібравши букет маків, богиня засинала. Грецька міфологія змальовує образ вродливого юнака Мікона, перетвореного після смерті у мак. Макова голівка була символом плодючості і заспокоєння [35, с.365]. У християнській літературі поширений мотив про те, що маки ростуть на крові розіп'ятого Ісуса Христа. Отже, мак – символ безневинно пролитої крові.

На думку О.А. Братко-Кутинського, символ магічного маку такий же давній, як і калина. «Макові зерна, – вказує він, – як символ безмежності зоряного світу і його астральної сили й досі зберігають своє значення. Найяскравіше таке значення символу виявляється у різдвяному обряді приготування ритуальної страви – куті, де макові зернята символізують безконечну множинність зірок Всесвіту» [14, с.36].

В усній народній творчості *мак* – символ красивої дівчини: *«Гарна дівка, як маківка», «Дівчина, як маків цвіт», «Гарне, як мак городній».*

Часто навколишній світ, оселя зіставлялися саме з маком: «*Сей світ, як маків цвіт», «Збудуй мені світлоньку з макового цвітоньку»* [58, с. 392].

Український національний колорит зберігають фразеологічні одиниці з компонентами-назвами рослин, поширених в Україні, що іноді зумовлено уявленнями про їх символіку: «Вискочити, як козак з маку» – зненацька, несподівано (з'явитися, вийти та ін.). Трапляються також каламбурні сполуки: *«Тринди-ринди коржі з маком»* або фразеологічні одиниці, що містять римовані елементи [64, с.248].

Окрім того, мак символізував швидкоплинність людського життя: *«Пройшов мій вік, як маків цвіт».*

Іноді найдорожчу людину – матір – порівнювали із маківкою: *«Да нема цвіту, світлішого над маківку, Да нема роду, ріднішого над матінку».*

На рушнику зображували не тільки квітки маку, але й у самій вишивці використовували спосіб, який називали «маком шити», тобто «шити дрібною строчкою» (асоціація з дрібним маковим зерном). Цей спосіб вишивання, очевидно, був не дуже популярним, бо недарма ж мовилося: *«Як шитиме маком, то їстиме борщ з таком»* [19, с.159].

Насіння маку використовують для приготування їжі: *«Споминай мак та їж», «Чорний мак та смачний, а біла редька та гірка», «У кого який смак: хто любить диню, а хто мак».* Трапляються ще й такі приказки з цією назвою: *«Був з маком, та став з таком», «Мак літ не вродив, а голову не зробив», «Сей світ, як маків цвіт: день цвіте, а вночі опадає», «Не вродив*

мак, перебудемо й так», «Отак, сіють мак, нехай буде й так». «У мого батька було три стодоли: в одній був мак, друга була так, а в третій миша з розуму зійшла, що їжі не знайшла», «Навчить лихо з маком коржі їсти» – символ бідності [7, с.225]. Обіцяючи, люди кажуть: «*Обіцяли дати «з гаком», а вийшла з того дуля з маком»* [20,с.86]. Натрапляємо на цю назву у двадцяти восьми виразах.

Чи не найбільш поширеною й улюбленою в Україні здавна вважали *рожу рожеву або мальву*. Прийшла до нас мальва з Південної Азії, де її знали ще стародавні пелегси. Назва *мальва* – латинського походження. В багатьох країнах Середземномор'я, Балкан, Малої Азії ця назва досі існує саме в такій формі. Назва рожа – пізнішого походження, вірогідно, запозичена з німецької мови. В Україні цю квітку ще називають калачиками, бо її плоди схожі на калачі. Рожа – символ дівочості – *«Гарна рожа, як дівка гожа», «Рожа і межи кропивою зостанеться рожею»* – кажуть у народі. У прислів'ях вона відображає красу, вроду дівчини *«Посій рожу, постав сторожу»*, символ дівочої цнотливості, символ дівчини на виданні: *«Вже рожа зійшла, сестриця зросла вже їй пора прийшла», «Дівка гожа, як рожева рожа»*. М.М. Пазяк, досліджуючи портретні характеристики зображення зовнішнього вигляду людини в прислів'ях і приказках, вважає, що найчастіше вони висвітлюють красу і вроду дівчини: *«наче рожа», «як рожа»*[45, с.97].

Назва *рожа* допомагає підкреслити зовнішню окрасу людини: *«Рожа і в терну гожа», «Буває, що і на полі рожа виростає», «І межи жахливого рожа росте гожа», «Рожа червона, та й та блідне», «Якби та якби та виросли в рожі гриби»*. Іноді цією назвою підкреслюють негативні якості: *«Нема рожі без терня». «Щоб ви були веселі, як весна, багаті, як земля, бистрі, як вода, а гожі, як рожі!»* – бажає наш народ своїм близьким та рідним. Тринадцять виразів трапилися нам з цією назвою.

Барвінок. На Україні люблять цю рослину, ніжно називають її барвіночком, барвіноньком [75, с.57]. Коли зелений травень виступає вже

повновладним господарем у широколистяних лісах, переважно в грабових або дубово-грабових, розкриваються п’ятизірчасті квітки, особливо синього кольору з шкірястими лискучими листочками. Це одна із зимовозелених рослин нашої дикої флори — барвінок малий (Vinca minor L.). Наукова назва роду походить від латинського слова vinicere, що в перекладі означав «перемагати». Мається на увазі те, що барвінок і взимку залишається зеленим, так би мовити, перемагає зиму. Щоправда, за іншим тлумаченням, ця назва походить від іншого близького латинського слова *vinicere*, що означав «обв'язувати» або «обвивати». Таке тлумачення пов'язане з тим, що з сивої давнини барвінок використовується для в'язання вінків.

Ця вічнозелена рослина є однією з улюблених нашого народу. Барвінок здавна використовували у весільних обрядах. Сплетені весільні вінки та гірлянди символізують вірність, постійність, довготривалість шлюбу. Тому то одна з народних назв звучить *барвінок весільний*.

Українські дівчата широко використовували барвінок як своєрідний косметичний засіб. З квітів барвінку готували навар і ним умивалися. Завдяки цьому шкіра обличчя набувала гарного кольору, ставала м'якою, еластичною. Ще й понині в деяких селах дівчата використовують досвід своїх бабусь.

У країнах Європи барвінок також здавна оповитий ореолом різноманітних легенд та повір'їв, що створювало йому репутацію загадкової, чаровладної рослини. Наприклад, у середні віки вважали, що барвінок може оберігати від злого чаклування, нечистої сили та відьом. Його ставили у приміщенні, вішали над дверима й вікнами, щоб нечиста сила не проникла у дім. Барвінок одягали також на злочинців, яких вели на страту, щоб відігнати нечисту силу.

Барвінком прикрашають весільний коровай. Барвінок вплітають дівчата у віночок. Барвінок є символом кохання. У деяких джерелах знаходимо, що барвінок є символом солодкого спогаду. Також знаходимо відомості, що барвінок – символ радісної життєвої сили, вічності усталеного буття, провісника весни та емблема викривальних сил.

Барвінок, поряд з іншими ранніми квітками, вважали провісником весни. Його тулили до всього, що потребувало вічності, краси, життєстійкості: народженій дитині до свічки, щоб життя було довгим і щасливим; до свічок весільних, щоб любов наречених була нев'янучою; до весільного калача, щоб людські серця до молодят горнулися; до весільного гільця – як символ вічного усталеного буття.

Барвінок – емблема викривальних сил. Він допомагає викривати відьом. Якщо почепити вінок з барвінку над вхідними дверима, тоді й відьму видно – вірили у народі.

Вічнозеленість і стійкість барвінку зробили його символом вічної пам'яті. Барвінок висаджували на могилах, з нього плели поховальні вінки. Тому серед народних назв його можна зустріти такі, які відбивають це використання рослини — могильник, могильниця.

Походження квітки, згідно з легендою, сумне: вона виросла з попелу дітей, яких убила зла мачуха. Ось як про це співається в народній колядці, яку записав етнограф М. Афанасьєв:

Вона нас спалила на дрібний попілець,
Вона нас посіє та й на городі,
Та з нас вродить троїсте зілля:
Перше зілейко — Боже деревце,
Друге зілейко — рута-м’ята
Третє зілейко — зелений барвінок.

Барвінок тому й протистоїть злу, що в нього закладено життя невинних душ. Одвічний мотив жертви, яка має викупити чужі гріхи.

Барвінок виступає як посередник між «цим» світом і «тим», символ смерті й водночас невмирущості життя, символ воскресіння. Його клали в купіль немовляти (хай здорове й красиве росте), пришивали до шапки молодого й боярина. Вінок із барвінку квітчав голову молодої.

Коріння народної любові, очевидячки, заховане в різних прислів'ях і приказках наших предків слов'ян, у яких барвінок був шанованою рослиною.

Він, із своїм вічнозеленим листям і небесно-блакитними квітами, схожими на зірки, часто згадується у прислів'ях: *«Барвінок на вінок, а полин на віник».*

Як зазначає В.І. Шевчук [75,с.55], з барвінком дівчина порівнювала свого милого – той милий у сопілочку грає, «сопілочка з барвіночка, калинове денце». У цьому прівнянні підкреслюється краса, молодість, привабливість парубка. Згадаймо народну приказку – *«Хлопець молодий, як барвінок»*. Люди вірили, що хлопець, купаний у барвінку, наділений особливим чаром, у нього часто закохуються дівчата.

Дівчині, яка починала дівувати, мати давала у пазуху крянгу барвінку із найдавнішої родової могили – щоб оберігав її долю, дівочу честь, цноту. Барвінок, за П. Чубинським – разом із ягодами калини – символ дівоцтва, незайманості. Про дівчину, що зганьбилася, казали: *«Барвінчик свій потоптала»*. Вислови *«Барвінок рвати»* та *«Як дурень з писанкою, барвінок рвати»* означає йти на побачення, а от якщо *«Барвінок заріс бур'яном»,* то це символ того, що весілля не відболося [64, с.233]. Назва *барвін*ок трапляється у п'яти прислів'ях та приказках.

З *льону* наші предки ткали полотно, тому його вирощування було важливим: *«Осот та лобода – для льону біда»* або *«Льон не косять, не жнуть, а рвуть», «Брала дівка льон та й забула пов'язати».* Побажання добра супроводжувалося згадуванням льону: «*Коноплі під стелю, а льон по коліна, аби господині голова не боліла!».* Ця назва трапляється у чотирьох прислів'ях.

Троянда – символ небесної досконалості та земних пристрастей; часу і вічності, життя та смерті; плодючості; краси; цнотливості; мовчання і таємниці; у християнстві – символ раю, Діви Марії, небесного блаженства і водночас страждання.

Рослина родом з Середньої Азії. Звідти, з Ірану, походить її назва. Квітку розводили і культивували ще греки і римляни, у них вона звалася *родон* (грецьке), *роза* (латинське). В українську мову вживане на західних землях слово *ружа* прийшло через польську (*ружа*) і чеську (*руже*) теж з

латинської. Слово ж троянда походить із грецької мови, де ця квітка звалася тріандафіло – *«тридцятипелюсткова».*

У світовій символіці золота троянда означала досконаліть, абсолютний успіх; червона – бажання, пристрасть, вогонь серця, красу, довершеність; білий бутон троянди символізує серце, що ще не зазнало любові, а біла квітка – мовчання, невинність; голуба – недосяжність і неможливість; жовта троянда – як символ розлуки та невірності. В алхімії троянда символізувала мудрість, духовне відродження.

У Давній Греції та Римі троянду вважали емблемою весни, повної життєвої краси, кохання, недовговічності життєвих благ, непорочності, символом закоханості, а також радощів, розкоші, витонченості.

Гілками із троянд впереміжку із миртовими гілками у греків освячувалися наречені. Трояндами прикрашали двері будинку, пелюстками встеляли шлюбне ліжко. Їх кидали до ніг переможців.

Спочатку у християнському мистецтві троянду прославляли як райську квітку, символ чистоти і святості. Пізніше вона стає символом Богородиці, яку уявляли сидячою в раю серед трояндових квітів. За легендою, архангел Гавриїл зробив для Богородиці три вінки: із білих, жовтих і червоних троянд. Вінок із білих троянд символізував її радість, із червоних – страждання, а із жовтих – славу. Червона троянда стала символом крові Христа, що страждав. Білі троянди в середні віки називалися також трояндами Магдалини: кажуть, нібито вони втратили свій колір від пролитих на них сліз каяття Магдалини.

На думку В.М. Борщевського, троянди символізують духовно багате, красиве життя народу. Вони належать до найдревніших квітів на землі. Люди здавна поклонялися красі, витонченості троянди [27, с.93].

У деяких джерелах зазначено, що троянда – це також символ здоров'я. Однак троянда була й символом смерті, весною вона цвіте не тільки на радість живим, але й для втіхи померлим. Коли римляни відправляли поминки, головну роль відігравали троянди: їх ділили між присутніми,

гірляндами прикрашали могили. Греки носили троянди на голові і грудях як знак трауру, як символ короткочасності, плинності нашого життя. На надмогильних пам'ятниках часто розвішували бутони троянд, що символізувало нескінченність.

Троянди виступають символом єдності двох важливих сторін людського життя; насолоди від краси природи та мистецтва і творчої праці на благо людей; духовно багатого життя народу; поєднання духовного і сущого, божественного і земного; діянь людського розуму і фізичної праці; краси людського життя [47, с. 27].

Троянди у прислів'ях та приказках символізують дівочу вроду: *«Гарний, як троянда»,* а також неприступність: *«На кожній трояндi є свої колючки»*. Також зустрічається приказка: *«Терпеливість приносить троянди»*. Назва *троянда* трапляється у трьох прислів'ях і приказках.

Цікаво, що деякі назви рослин несуть певну інформацію про етнічні назви народів, котрі заселяли нашу землю в різні часи. Вважають, що назва квітки *чемерка* пов'язана з давнім народом кіммерійців. У прислів'ях і приказках використовується відомість про отруйність чемерки, а саме: *«Отруйний, як чемерка*».

Значно пізніше і прямо з латинської мови прийшло до нас слово *ромашка.* У середньовічній латині ця рослина звалася хамеміомом Романа – «ромашка римська» – славилася своїми лікувальними властивостями. Умови зростання відображені у прислів'ї: *«Дику ромашку домашньою не зробиш».*

До «переселенців» належать *нагідки.* Назва утворена від праслов'янського *«ніготь»,* видозмінена в результаті деетимологізації і зближення з основою –год–. Нагідки добре прижилися на нашій землі. Колись, ще в часи середньовіччя, з півдня Європи до нас була завезена декоративна рослина з яскраво-жовтими квітами і соковитим листям. Назвали ці квіти так, тому що їх насіння нагадує загнутий кігтик. Про цілющі властивості нагідок люди довідалися порівняно недавно: до початку XIX століття їх вирощували лише заради красивих квітів, а в нагідках,

виявляється, є ефірна олія, смоли, каротин [4,с.64]. Тому, мабуть, з'явилося таке прислів'я: *«Кому які квіти, а мені нагідки».*

Назва *волошка («Де волошки, там хліба трошки»)* трапилася нам лише в одному прислів'ї.

2.4. Назви дерев

В уяві слов'ян дерево відігравало важливу роль при створенні світу, а образ дерева життя займав важливе місце в системі шанування природи. Дерево життя – це уособлення космогонічних і часових уявлень: його коріння йшло в глибині землі, в царстві померлих, стовбур символізував покоління живих, а листя і крона – житло богів та духів.

У прислів'ях та приказках народ вживає назву родового поняття *ліс: «У лісі бував, дров нарубав, води наносив, каші наварив, сам і наївся», «Ти, бачу, старого лісу кочерга», «Приплакала бабка увесь ліс, а потім і біс», «Під лісом живу, а соломою топлю», «У лісі родився, нічого не знає», «Що в лісі вродиться, то в дворі згодиться», «Один дуб у полі не ліс», «Гриби ростуть в лісі, а знають їх в місті».* Оскільки в лісі живе нечиста сила, то в народній пареміографії як прокльони можна розглядати прислів'я з цією назвою: «*Прийшов з лісу – іди собі к бісу»* або *«Нехай іде на ліса, на болота, на ницькії лози, на сухії очерети, на широкий лист»*, або *«Чорт біса витягне з-за ліса», «Під чорним лісом спіткався чорт з бісом», «Одне до ліса, друге до біса», «Ліс лісом, біс бісом», «Кожний біс тягне в свій ліс», «Де ліс, там біс», «На біса вибий цілий ліс, а все бісом біс», «Лолин голий, навколо ліс, а в середині біс»* [7, с.290]. Символом добрих побажань виступає прислів'я *«Скільки в лісі пеньків, щоб в тебе було стільки синків». Про умови життя чумаків згадується у прислів'ї: «Гола, як Теплинський ліс, де чумаків бере біс»* [9, с.267]. Умови зростання відображено у приказці: *«Нема села без болота, нема лісу без калини»* [3, с. 255]. Негативні якості людини відображено у прислів'ї: *«Пан спить, а ліс росте»* [4, с.235]. А те, що щастя невічне згадується у приказках: *«Щастя єсть як лисиця: поманить, подурить та й*

до лісу втече», «Пішло щастя в ліс по пруття», «Нещастя по людях ходить, а в лісі не блудить», «Хай іде лихо в ліс, звідки його біс приніс», «Нехай теє лихо сидить в лісі тихо», «На всяку деревину птиця сідає, всяка людина своє лихо має», «То вже велика біда в лісі, як вовк вовка з'їсть», «Біду свари, біду ганьби і бий і на біду весь ліс виломи, то біда все бідою», «Біда над бідами: ми до ліса, а вона за нами» [2, с.173]. Засудження пліткарства виражене у наступних прислів'ях: *«Чуже бачить під лісом, а своє під носом», «Як ся до лісу кричить, так ся з лісу одзиває», «З лісу дождешся, а з піску ніколи»* [8, с.168]. Назва *ліс трапилася* в тридцяти п'яти прислів'ях та приказках.

Небагато є дерев, які здавна користуються такою любов'ю і шаною, як *дуб*. Слово *дуб* дуже давнє. Спочатку воно мало значення «будь-яке дерево», «дерево взагалі», тобто «ліс». Це слово передавало значення чогось цілісного, що не роздроблюється на частини, чуже, нескорене, якому, між іншим, *«слід приносити жертву»* [27, с.211]. Тобто дуб символізував щось монолітне, безмежне, сильне.

Мовознавці підрахували, що лише в «Словнику російських народних говорів» міститься майже двісті слів, які утворені від кореня – *дуб* –. Слово *дуб* належить до спільнослов'янських слів індоєвропейського характеру. Історико-етимологічні корені цього слова надзвичайно давні. Одні етимологи вважають, що дерево назване за темною серцевиною, інші пояснюють його як слово, споріднене з грецьким *demo* – «*будую»,* що буквально означає *«будівельне дерево»* [13, с.72].

Обожнення дуба, очевидно, зумовлено його довговічністю, надзвичайною міцністю деревини. Так, славнозвісний Хортицький дуб прожив майже 2 тисячі років. Зараз на Рівненщині росте 1300-літній патріарх-красень.

За стародавніми язичницькими легендами у вирії – сонмищі богів і душ – росло першодерево світу – прадуб з молодильними яблуками безсмертя [49, с.54].

Дуб був священним деревом у давніх слов'ян, кельтів, латинян, греків, мордовців, присвячувався могутнім богам Юпітеру, Перуну, Сонцю, Зевсу та ін. Його вшановували ще праіндоєвропейці як символ дерева життя, світової осі. У християнстві дуб був символом гордості і пихатості. Під дубом став царем Авімелах; Яків закопував чужих богів теж під цим деревом.

Вінок із дубового листя символізував силу, міць, гідність. У Греції священний брак Зевса і Гери, бога і богині дуба, відзначався з великою помпезністю. У магічному дійстві жрець Зевса вмочував гілку дуба у священне джерело на горі Лікей, а греки молились і просили дощу. Зображення землі, яка просить у Зевса дощу, збереглось в афінському Акрополі. А в час посухи афіняни молились богу: *«Дощ, дай дощ, о улюблений Зевс, полям афінян і долинам»*. Зевс керував не тільки дощем, а й громом і блискавкою, тому греки обгороджували місце ударів блискавки, будували там вівтар, який ставав місцем жертвоприношень божеству.

На Україні дуб особливо цінувався за міцну деревину, з якої робили житло, мости, домашнє начиння. Існував добрий звичай – на відзнаку народження хлопчика садити молоденький дубок.

На Зелену неділю колись на Київщині готували ігровий дуб. Це була висока жердина із колесом, уквітчана травами, стрічками. Люди виконували обрядові пісні, закликаючи весну, живильний дощ та ін.

О. Воропай описує обрядодію-гру «Горю – дуб», у якій один із учасників – дівчина, інший – хлопець. Причому він є отим «дубком-козаком», що горить від кохання до милої. Аналогічні символи переповнюють українські пісні:

Ой у полі дуб зелений,
Під тим дубом вишня;
А там козак конем грає,
Щоб дівчина вийшла.

Слов'яни-язичники вважали дубові гаї житлами богів, тому вшановували їх, категорично забороняли вирубувати. Дубам в жертву приносили биків, кабанів, півнів, хліб та ін.

Матері своїм синам на сорочці вишивали листя дуба, щоб син був сильним, міцним. Спали на дубових меблях, які, за повір'ям, додавали під час сну сили. Дуб, як і інші наші народні символи, має лікувальні властивості. У дубовому лісі добре почувають себе люди, які страждають на серцеві захворювання.

Перед молодими на столі ставили букет із гілочок дуба, а на весільному рушнику вишивали калину з дубом як символи дівочої краси і чоловічої сили і міцності.

Народознавець Г. Маковей пише, що на Петра і Павла вшановували найстарішого члена роду. Родина дарувала йому дубовий вінок як символ довголіття.

Це чудодійне дерево оспівували у легендах, піснях, переказах, прислів'ях та приказках. Так, звернена увага на могутність дуба: «*Дуб, мов богатир, стоїть, не ворухнеться»*; на міць дуба: *«За один раз дуба не звалиш»*. Для характеристики людини за віком використовується назва цієї рослини: *«Гни дубину, поки вона молода»* (про молоду людину), «*Зелений, дубе, коли теє буде».* Фізичний стан людини, її вдача відображені у прислів'ях: *«Аби дубки, а берізки будуть», «Великий дуб, та дупластий; а маленький, та натоптаний», «Комар з дуба впаде та спочине», «Дуб – дерево хороше, та плоди його свиням годують», «Дуб ломається, а лозина нагинається», «І великий дуб від малої сокири паде», «Кожний дубок хвалить свій чубок», «Не вибереш дубинки без кривинки», «Смола к дубу не пристане», «Що дуб, то не береза», «Який дуб, така бочка, яка мати, така й дочка».* Як відображення календарної обрядовості виступають прислів'я та приказки: *«Багато жолудів на дубі – тепла зима і родюче літо», «Де дуби, там і гриби», «Дуб зеленіє раніше ясеня – на сухе літо», «Коли дуб розвернувся в заяче вухо, сій овес», «Коли зацвіте дуб, починають сіяти*

горох», «Лист на дубі розвернеться – добре ловляться щуки», «Як жолудів є багато, буде на рік добре жито». Зустрічаємо й інші прислів'я: «Один дуб у полі не ліс», «Хлоп, як дуб, а робити ані в зуб» [7, с. 208], «*Гроші сховані під дубом, накриті лубом»*, що є показником ролі особи у суспільстві [4, с. 110].

У прислів'ях та приказках образ дуба персоніфікує міцного, дужого, красивого парубка-козака – *«Парубочки, як дубочки»*. Підраховуючи частотність вживання назви дуба, помічено, що ця назва трапляється у двадцяти дев'яти висловах.

В українській пареміографії широко представлене символічне визначення *верби***,** де вона виступає символом Космічного океану; Прадерева життя; надзвичайної працездатності; запліднюючої, родючої сили; пробудження природи, весни; засмученої жінки; вдівства; України, батьківщини.

Загалом верба має суперечливе (часто протилежне) символічне значення. У середньовічній Європі її називали деревом поетів та співаків, ораторів. Китайці пов'язували із вербою поняття жіночості, краси, м'якості. В Японії верба – дерево смутку, слабкості, ніжності. Стародавні греки присвячували вербу богиням Гекаті, Персефоні, які пов'язувалися з ідеєю загибелі. Верба символізувала також довговічність, повноту життя, була символом світового дерева [48, с. 56].

Ще кілька тисяч років тому верба вважалася священним деревом-тотемом у праукраїнців. Верба, – вказував О.П.Знойко, – пов'язана була із космогонією і міфологією народу і символізувала першоджерело творення світу або Прадерево життя. Як символ Чумацького Шляху, верби садили над шляхами. Доторкнутися людини свяченою вербою – значить поєднати її з космічними силами Всесвіту, надати можливостей відродження і здоров'я. Збудувавши хату, на Україні обов'язково садили неподалік вербу [20, с.118].

О.А. Шокало також вважає, що в українській культурі з прадавнини головним деревом вважається верба як ритуальне дерево весняного Нового

року, це зумовлено світлоглядом, особливостями трудової діяльності, національною психологією наших пращурів [76, с. 129].

На честь цього дерева – вісника весни – сільська молодь влаштовувала спеціальне свято. «Вибравши з-поміж себе найудатливішу юнку, – пише В.Скуратівський, – дівчата прихорошували її котиками та розпуклими вербовими галузками, наспівуючи веснянку: «Ой вербо, вербо, вербице! Час тобі, вербице, розвиться!» Взявшись за руки, водили хороводи... Тим часом дітлахи на різні голоси закликали весну змайстрованими з верби свистульками. Таке видовище вражало своєю поетичністю й красою» [55, с.238].

Саме це дерево слугувало для виготовлення домашнього начиння: олійниць, ложок, корит, кошиків, човнів-довбанок. Поліщуки огороджували свої обійстя плетеними тинами. Колиски для немовлят – цвіту роду українського – робили із верби, дуба бо саме ці породи дерев сприяли росту, здоров'ю, силі. Отже, сакральні човни, колиски, кобзи, криниці, весняні обрядодії пов'язувалися у свідомості з вербою. Усе це і зумовило сакральну символіку.

Дві тисячі літ тому Ісус Христос в’їхав до Єрусалима верхи на ослі, бо так само як кінь вважався символом війни, осел символізував мирну тварину. І вся проповідь Ісуса Христа була про царство миру на землі. Народ стелив під ноги Ісусу, коли він їхав вулицями, земні пальмові гілки з того часу на честь цього славного входу Ісуса Христа в Єрусалим святкується Вербна неділя. Люди приходять до церкви зустрічати Христа з гілочками верби, вкритими сірими пухнастими «котиками», бо у нас пальми не ростуть. У багатьох селах України садили гілочку свяченої верби. Вважалося, що така верба є особливо цілющою. Великодня Верба – Прадерево. Життя усіх хліборобських народів, спільноєвропейський символ Всесвіту. Великодня Верба сприяє прилученню людини до Космічної Гармонії. Свячені вербові віти зберігали як магічні предмети, здатні відвернути недугу, викликати дощ.

Існував звичай жартівливо бити посвяченою вербою зустрічних, дітей, що мало принести їм здоров'я, силу, багатство:

Будь багат, як земля,

І будь плодний, як лоза!

У фольклорі верба символізує дівочу красу або сум: *«Ой вербо, вербо», «Ой вербиченько, біле личенько», «В кінці греблі шумлять верби», «На в городі верба рясна», «Ой у полі верба»* та багато інших. Образ верби також символізує невибагливість, скромність, глибоку тугу і печаль матері-вдови, безталанної дівчини, асоціюється із одруженням:

Летіла зозуля, кувала,

Щось вона вербиці казала

Пора тобі, вербице, розвиться,

Пора тобі, хлопчино, жениться.

Безплідним жінкам давали їсти вербові бруньки, що повинно було, за віруванням, сприяти народженню дитини. Отже, верба – символ запліднення.

Але в українській літературі образ верби асоціюється із нелегким життєвим шляхом, втратами, трагічною долею народу.

Під вербами молодь призначала побачення, освідчувалася в коханні. Верба — дійова особа в традиційних обрядах, святкових ритуалах. Ще у дохристиянські часи була символом весняного пробудження, народження нового. Вважали, що вона оберігає людей від нечистої сили, злих духів, захищає оселі від пожеж [16, с.106].

Протягом століть гнучкий і різкий пагінець мав неабияке значення у вихованні підростаючого покоління і як засіб карання в різних установах. Тому батіжки заготовляли возами і зберігали в школах, військових сховищах, судах, магістратах — щоб використовувати за призначенням.

Деревину здавна використовують у народному різьбленні, виготовляючи миски й ложки, корита й ночви, човни й весла. Навіть частину церковних іконостасів. Колись майстрували сопілки, а з червоної верби — кобзи та бандури. Для цього зрізану деревину рік сушили в соломі, другий —

у борошні. Лише на п’ятий рік матеріал ставав придатним для виготовлення інструментів. Культ верби був зумовлений особливостями її деревини. Віддавна наші пісенні пращури помітили, що саме верба – дзвінка та голосиста. А отже, жива, добра. Із верби робили чудові кобзи, бандури. І оживало священне дерево, возвеличуючи гордий дух українця, його волелюбність.

Іще однією причиною шанування верби була її вологолюбність. У давнину люди з побожним трепетом ставилися до води. А це дерево завжди росло тільки там, де була вода. Отже, воно ніби тримало постійний зв'язок із божеством життєдайної вологи. Криниці, священні для українців місця, копали біля верби. *«Де сріблє вербиця, там здорова водиця»*, – говорить народне прислів'я. Коли копали криницю, то кидали шматок вербової колоди для очищення води. У відро з водою клали вербову дощечку, а на неї ставили кухлик для пиття води. Це була своєрідна народна гігієна.

Люди помітили, що верба – чудовий фільтр, очищає воду, надаючи їй особливого смаку, *«вербового духу»*, що його утворюють смолисті речовини. Отже, здатність робити святу воду «живою», цілющою також спричинили пошануванню цього дерева.

Діти Матері-природи, тонкі поетичні натури, вони обожнювали кожну травинку, птахів, звірину. Особливо радісним після важкої суворої зими-холоднечі було пробудження природи, приліт вісників весни: журавлів, ластівок. Верба розквітала першою. Пухнасті, як молоді курчатка, котики з блискучо-білявим чи золотавим усміхом випромінювали тепло, ласку, запах весни. *«Зацвіла верба – прийшла весна»*, – казали у народі. Подекуди ще лежав сніг, було холодно, а верба цвіла. Отже, думали люди, вона сильніша за грізне божество Зими.

У прислів'ях і приказках це дерево трапляється досить часто і вказує на місце і умови проростання: *«Верба і дівчина прийметься де-небудь», «Верба, як трава лугова: ти її покоси, а вона знов буде рости», «Дарма, верба, що груш нема, аби зазеленіла», «Де не повернешся золоті верби*

ростуть», «На вербі груші, а на ослиці кислиці не ростуть», «Хмизом, низом, під вербами», «Грушки на вербі показує», «Де верба, там і вода». Також ми помітили, що назву *«верба»* використовують для недобрих побажань або викритті неправди: «*Повісся на сухій вербі», «Така правда, як на вербі груші», «А женив би ти сі з сухою вербою!»*. Так, з сімнадцяти представлених прислів'їв і приказок, у чотирьох вона є символом недоброго.

«Без верби і калини – нема України» – прислів'я символізує Україну і є її національним надбанням. Фізичні властивості людини відбито у приказках: *«Верба товста, та пуста», «Вербові дрова, а гарбуз їда, а козій кожух – готова біда»* [4, с.144], *«Вербові дрова, з-за Орьова жона, з старої соли корова – то й біда готова»*. Про те, що ця рослина є корисною говорить вислів: *«Верба пожиточніша від яблінки»*. Лексема *верба* трапляється у двадцять одному прислів'ї та приказці.

Осику в народі вважають нечистою, «заклятою». Українська давня назва цього дерева «трепета» точно характеризує ознаку цього дерева – листя постійно шелестить, навіть тоді, коли немає вітру. Сучасне звучання цієї назви запозичене [5, с.145]. Осика була об'єктом спостережень О. Потебні та інших дослідників. Звичайно, «осика користується дурною славою», «на ній повісився Іуда», «під осиковою бороною можна виховати пса-віщуна», «убиту змію вішають на осиці». Вона – демонічний локус: людина не може знайти дороги, блукаючи круг осики. Вислів *«осина плаче»* – означає, що хтось заслуговує повішання.

З нею пов'язувалися найрізноманітніші вірування, звичаї, обереги, забобони, ворожіння тощо. Вірили, наприклад, що вирвана з корнем осика або осиковий прут відлякують від корів вовкулаків та відьом, а якщо зробити з них огорожу навкруг обори, то корови будуть захищені від порчі. Вона є оберегом від покійників, які після смерті могли приходити до живих і шкодити їм. Осика – дерево, що символізує зраду й водночас – страх бути покараним за неї. Водночас осику забороняли саджати біля будинків (щоб запобігти нещастю, у тому числі – хворобам); її не використовували при

будівництві, не топили нею піч, уникали сидіти в тіні дерева, не вносили в дім осикових гілок тощо [64, с. 254].

«Осикові» вислови можна звести до трьох основних тематично-структурних моделей. Різні види злих побажань: *«Нехай йому осичина», «Гойдав би ти ся під осиковою галузею», «На осину б його», «Щоб ти згорів на осиковому дереві».* Символічна основа виразів пов'язана з образом забитого осикового кілка: «*Вгатити осиковий кілок», «Колом йому в спину»* (якщо вмерло «непевне»). Фразеологічні одиниці із символьною основою «полохливості осики», «проклятого дерева», на якому «повісився Іуда»: *«Осичина тим труситься, що її Скаріот повісився», «Труситься, як осичина», «Затіпало, як осиковим листком», «Полохливий, як осика».*

Уявлення про дерева як живі істоти або як умістища надприродних сил відображенні у флористичних фразеологізмах: *«Тремтіти, як осиковий лист», адже осика – «прокляте дерево».*

Осика з давніх-давен також відігравала важливу оберегову функцію, тому народ складав такі прислів'я про осику: *«Убити осикового клина», «Осикові дрова й козиний кожух, то вилізе пара і дух».* Умови зростання і плодовитості осики відображено у прислів'ях та приказках: *«Осика груш не родить», «Осика сама собі дме, сама горить, сама собі й воду носить», «На осиці кислиці, а на вербі груші не ростуть», «На осиці бруньки велекі – урожай ячменю радуватиме»* [7, с.121]. Лексема о*сика* трапляється у двадцять одному вислові.

Горіх. Календарна обрядовість відображена у приказках: *«Велика зав'язь горіхів, а грибів мало – буде врожай на просо», «Горіхів багато, а грибів мало – зима буде сніжною і холодною», «Урожай на горіхи – урожай на хліб у наступному році», «Урожай на горіхи два роки підряд не буває».* Це дерево часто порівнювали з могутньою, сильною людиною: *«Твердий горіх важко розкусити»* або *«Не розкусивши горіх, зерна не з'їси».* Зустрічаємо ще й такі прислів'я: *«Був колись горіх, а тепер свистун», «Горіхи – то така річ, що коби хтось товк, то я би їв», «І дірявий горіх візьми у міх, може*

придатися» [7, с. 181]. Негативні якості людини відображені у прислів'ях: *«Як не з горіхом, так з огріхом», «От хороша, як горіх, так і проситься на гріх», «Гріх – не оріх, зубами не розкусиш»* [7, с.286]. Назва горіх трапилася нам чотирнадцять разів.

Народ у прислів'ях і приказках часто вживає назву *грушки*: «*Де піде, то все золоті груші за ним ростуть», «Не заспить грушка в попелі», «Не паде грушка дальше від листя», «І грушок не хочу, і на дерево не полізу», «Як грушка достигне, то сама з дерева впаде», «Яка грушка, така і юшка».* Коли людина каже неправду кажуть: *«Виліз на грушку, рвав петрушку».* Щоб якось захиститися від нечісті казали: *«На тобі, чорте, груш, та тільки мене не воруш»*. Щодо ролі особи в суспільстві спостерігаємо: *«Прийде сто душ та возьме сто груш, то мало що останеться, а прийде сто душ, принесе сто груш, то буде мірка»* [7, с. 274]. Ставлення до панів виявляється у прислів'ї: *«Панських груш не руш: як погниють, самі віддадуть»*. Цю лексему виявлено в одинадцяти прислів'ях і приказках.

Береза. Хоч і вввжається, що Батьківщиною цього дерева є Росія, але в нас, на Україні, воно чудово прижилося. Це випливає з того, що лексема *береза* часто трапляється у прислів'ях та приказках. Народ помітив, що: *«Коли спочатку листям вкривається береза, чекай сухого літа, а коли клен – вологого»,* або *«Коли восени листя берези жовтіє зверху, весна буде рання, а коли знизу – пізня»*, а якщо «*З берези тече багато соку – літо буде дощовим*». Спостерігаємо й інші прислів'я: «*Диво – на березі бруньки», «На лежачу березу кози скачуть», «Ой, береза дуба везла, трохи впріла, трихи змерзла»*. Як погрозу можна розглядати приказку: *«Будеш ще співати білої берези!»* [7, с. 61]. Лексема *береза* зтрапилася нам у восьми прислів'ях та приказках.

Яблуня. Для характеристики людини використовується назва цього дерева: *«Від гнилого яблука і здорове згніє», «Достигле яблуко само з дерева падає», «І на здоровій яблуні гнилі яблука бувають», «На солодкій яблуні солодкі яблука», «Яблучко від яблуньки не далеко котиться», «На яблуні*

шишки не ростуть», «Од яблуні – яблука, од сосни – шишки», «Яка щепа, така яблуня». Час цвітіння яблуні відображений у календарній обрядовості: *«Зацвіла яблуня – зацвітає й дуб», «Як яблуня цвіте, починай орати».* Лексему *яблуня* виявлено в дев'яти приказках.

Бук. Про великі розміри бука каже прислів'я: *«Із-за буків і лісу не видно» або «Коло бука велика мука».* Властивості бука відображені у календарній обрядовості: *«Бучиня змокріє, то ся зима змерзіє»* чи *«Як з бучини сиплються окрушини, то м'яка зима буде».* Стосунки між людьми відображені у прислів'ях: *«Він до мене з криком та з фуком, а я його буком та буком», «Буком бий та очима дивися»* [7, с. 61]. Лексема трапляється у шести приказках.

Лоза. Про тендітність цієї рослини прислів'я: *«Лозовий прут іще ребер не переламав», «Пішов у лози пасти кози», «Хилку лозинку і снігур зігне».* Висміювання постів спостерігається у прислів'ї: «*Піст задрав хвіст та й побіг у лози».* Символом негативного ставлення до попів є вислів: *«Дере коза лозу, а вовк козу, а мужик вовка, а піп мужика»* [7, с. 241]. Назва була зафіксована у п'яти виразах.

Тополя – символ дерева життя; символ добра і зла; символ України; сумної дівчини, матері; весни. За даними С. Плачинди, тополя була образом-тотемом давніх українців. Рубалася язичниками лише для жертовних вогнищ.

На Україні тополя – канонізований символ засмученої матері, дівчини, нещасливої долі: *«Ненько моя, зоре, Зелена тополе, Породила на світ білий на велике горе».*

Рубання тополі, як і калини, символізувало заручення та одруження юнки: «*Тонкая, високая тополя: Чорнявая дівчина – то моя. Тонкую, високою зрубаю: Чорнявую дівчину кохаю»* .

Є прислів'я *«Висока, як тополя», «Гнучка, як тополя», «Дівчина, як тополя»,* отже, це дерево символізує стрункість, красу, молодість. А от вислів *«Тополя стане в головах»* означає смерть. З цією назвою виявлено чотири вислови.

Вишня у давнину була одним із священних дерев далекої Японії та Китаю. Для праукраїнців вишня, за даними О. Шокала, – світове дерево життя. Як відомо, колись слов'яни святкували Новий рік 21 березня. Це було свято весни, Новий рік споконвічних хліборобів. «У давнину в Україні, – підкреслює дослідник, – вишня була ритуальним деревом весняного новорічного обряду. Деревце вишні садили восени в діжечку, тримали його в хаті, а навесні, у березні, вишенька розвивалась і розквітала. По тому, як вона квітне, дівчата вгадували долю на цілий Новий рік». На думку Г. Лозко, назву «вишня» слід вважати прикметником жіночого роду, від форми «вишній», тобто «божественний» (пор. із словом «Все-вишній» (Всевишній). Отже, вишня – це «божественне дерево», присвячене Сварогу [34, с. 118].

Окремі дослідники зіставляють це слово із весняним сонцем у зеніті, тобто «вишнім» сонцем. Лінгвістичний аналіз етимології слова *«вишня»*, зроблений нами, підтверджує думку про правильність зіставлення її з образом світового дерева, священного дерева життя.

По-перше, лексема *«вишня»* – слов'янського походження, вона мала такі регіональні варіанти, як «вишник», «вишника». Водночас слово *«вись»* (висота) світове дерево, як відомо, дуже високе, дістає кроною неба.

Словник Б. Грінченка фіксує форму «вишній», тобто «верховний», а отже «небесний», «божественний». Водночас у словнику вміщено фразу *«Господи вишній, чи я в тебе лишній?»*, яку можна зіставити із фольклорним виразом *«Ненько, моя вишня, Чи я в тебе лишня...»* Отже, у свідомості праукраїнців вишня асоціювалася із небом, високим деревом життя, Богом. Окрім того, білий колір її цвіту асоціювався із святістю, бо «світ» – це «свят» [58, с. 217].

За даними М.Костомарова, слов'яни обожнювали саме світло як джерело життя, білий колір. Споконвіку священні речі українців – білі (хата, вишиванка, хустина, рушник). Священний птах лелека має біле забарвлення. Таким чином, безсумнівно, вишня була у наших пращурів Священним Деревом Життя, Матері-богині, України.

Відгомін цих вірувань знаходимо у творах усної народної творчості, українських письменників. У свідомості українців і нині вишня – це рідна домівка: «Садок вишневий коло хати» (Т.Г.Шевченко), або: «Як я любив у хмарах вишняку Твої білесенькі, немов хустини, хати» (М.Старицький).

У поемі І.Я. Франка «Іван Вишенський» змальовано, зокрема, епізод, коли саме вишневий цвіт нагадав герою на чужині про рідну Україну і змусив повернутися із грецького Афону.

Ліна Костенко використала цей образ для опоетизації весни, кохання, нареченої:

Ще сніг ковтала повідь широченна,
І рала ждав іще тужливий лан.
А під горою вишня - наречена
Вже до віночка міряла туман.

Назва символізує красу, вроду дівчини: «Гарна, мов вишневий цвіт». Властивості вишні відображені у календарній обрядовості: *«Поки листя з вишневих дерев не опало, скільки б снігу не випало, то зими не буде», «Зацвіли терен і вишні – сійте кукурудзу», «Коли вишні цвітуть пишно, то тоді жито квітуватиме».* Однак, лексему *вишня* виявлено нами лише в чотирьох приказках.

Горобина. Спостерігаючи за горобиною, люди помітили: *«Багато ягід на горобині – осінь буде дощовою, а як мало – сухою», «Горобина рано цвіте – багато вівса буде», «Пізньо цвіте горобина – на довгу осінь», «Урожай горобини – на морози взимку».*

Сосна. Виявлено три прислів'я з цією назваю: *«Висока сосна, а мало з неї хосна», «Весела сосна в своєму бору шумить», «Од яблуні – яблука, од сосни – шишки».*

Клен. Ця назва пов'язана з календарною обрядовістю: *«Якщо вчасно опадає, гостру зиму заповідає», «Коли листя в клена починає «плакати», то через троє – четверо діб збереться на дощ».*

Ялина. Народ помітив, що «Багато ялинових шишок – буде урожай ярових культур, соснових – ячменю». Символом рідного краю є це дерево: *«Де рідний край, там і під ялиною рай».*

Щодо *вільхи*, то помітили: *«Коли вільха зацвіте, сій гречку», «Як перша вільха розвивається, багате літо буде».*

З такими назвами дерев, як *рокита* (*«Як рокита пукає, то весна у двір стукає»)*, *сливка* (*«Як поночі в сливи, так я в ті года дивлюсь*»), *черемха («Цвіте черемха – найкраща пора садити картоплю»), акція* («Коли сильно пахнуть квіти жовтої акції, а довкола них густо в'ються комахи – на дощ і негоду») виявлено лише по одному прислів'ю.

2. 5. Назви кущів

У чотирьох прислів'ях та приказках виявлено назву родового поняття *кущ*: *«Лякана ворона і куща боїться».* Характеризуючи людиню за вчинками, у народі кажуть: «*З доброго куща добрі й відростки», «З дурного куща і дубець кривий», «Який кущ, такі й відростки».*

Чи не найбільше значення має поширеність *калини* у слов'ян, зокрема на Україні, її використовуваність, її народна символіка [13, с. 28]. Калина – один з найдавніших рослинних символів. Це знак життя, крові, вогню і смерті. Деякі дослідники пов'язують її назву із сонцем, жаром, паланням. Калина часто відіграє роль світового дерева, на вершечку якого птахи дзьобають ягоди, приносячи людям вісті. Найчастіше це соловейко, сокіл або зозуля – птиці віщі, причетні до світотворення або потойбіччя. Та й саме дерево пов'язує світ померлих зі світом живих [76, с. 348].

Рубінові плоди калини, за народними уявленнями, здавна символізували мужність людей, які проливали кров за Батьківщину в боротьбі з ворогами. До того ж насіння їх схоже на серце. У народі живуть легенди про сміливих дівчат, які заводили у непрохідні хащі загони завойовників Батия, прирікаючи їх на загибель. В одній із них розповідається про те, як вродлива дівчина Калина завела у болото ворогів-бусурманів.

Багато з них загинули, але загинула і молода красуня. На місці її загибелі виріс кущ, який на честь дівчини і назвали калиною.

Саме з крові цих самовідданих патріоток ніби й зросли калинові кущі. Завжди любили люди цілющу красуню калину, яка є символом дівочої краси, ніжності. Вона росла біля кожної хати. Красива вона і в пору цвітіння, і коли багряніє восени листя, і взимку, коли на тлі білого снігу червоніють її ягоди. Дівчата вишивали на сорочках калину, її вплітали у віночок.

З гілочки калини батько синові робив сопілочку, а слабеньким дівчаткам-немовляткам робили колисочку із калини. Калину оспівують у народній пареміографії, про неї складено легенди. Калиною прикрашали весільний коровай. Перед молодими на столі ставили букет із гілочок дуба та калини. І на весільному рушнику вишивали калину з дубом як символи дівочої краси і ніжності та чоловічої сили і міцності.

Калина – символ вогню, неперервності життя, роду українців; України, батьківщини; дівочої чистоти й краси; вічної любові, кохання, вірності; гармонії життя та природи; материнства; плодючості; символ нескореності та стійкості; українського козацтва; незрадливої світлої пам'яті; єдності нації; потягу до своїх традицій, звичаїв.

«Без верби й калини – нема України», – каже народна мудрість. У давнину калину висаджували у кожній садибі. Нею прикрашали найсвятіше – гільце молодої, весільний коровай, оселю. І проводжали у вирій на вічний спочинок теж із калиною. Етимологія слова *«калина»* пов'язана із поняттям вогню, води – першоелементами земного життя. Суцвіття білих віночків нагадувало сонце, а білий колір був сакральним. На Україні колись святим було материнське побажання: *«Будь, доню, і ти червоною та здоровою калиною, незайманою та чистою до вінця!».*

Одним із найважливіших символічних значень калини було «чиста дівоча врода»: *«А дівчина, як калина, личком рум'яная».*

Символізувала вона і вірне, довічне кохання: «*Та й зацвіла калиночка дрібненько, аби в парі прожили добренько». «Ламати калину»* – означало виходити заміж, любити.

«Символізуючи відновлювану від покоління до покоління кров українського народу, – пише О.А. Братко-Куликовський, – калина тим самим символізує його невмирущість, непідвладність часові. Єдинокровність, однак, пов'язує народ не лише в часі, а й у просторі. Отже, червона калина трактується як засіб магічного зв'язку між людністю України» [14, с.38].

Філософськи глибоким є й символічний образ «калинового мосту». «Калина – символ розквіту, – підкреслює Б.М. Ажнюк, – міст – життя, що з'єднує два береги: молодість і старість (ширше: народження і смерть) [61, с.64]. Усе духовне життя жінки – її дівоцтво, цнотливість, кохання, заміжжя, родинні почуття – передається за участю символічної реалії і вербального символу. *«Калиновий цвіт»* – пестливий вираз у звертанні дочки до матері, *«цвіт калини»* – символ дівоцтва, властивої дівочій молодості, «*відцвітання калини»* – заміжжя і, відповідно, кінець дівочих років, *«нецвітіння калини»* – самітне й сумне життя жінки [64, с. 85-87].

Сумну символіку мала калина на хвилину вічної розлуки з дорогою людиною. Її часто висаджували на могилах неодружених дівчат та хлопців. Цвітом або кетягами калини обвивали домовину. «Так, символічно, – вказує С. Боруцький, – виражалася потреба постійного зв'язку людини з «тамтим світом», що хоч там небога знайде свою долю і вічне життя» [13, с. 28].

І все ж кущ калини не був символом смерті. Навпаки, посаджена в головах калина символізувала продовження життя у рідні, народі: *«Любуйся калиною, коли цвіте, а дитиною, коли росте», «Долина багата калиновими квітками, а мати рідними дітками».*

Найчастіше калина у народних прислів'ях і приказках виступає символом дівочої краси: «*Дівчина, як калина», «Цвіте, як калина», «Пишна, як калина в цвіту»*, а також – вірності: «*Посадила б калиноньку, щоб вірно любити»* [76, с. 352], і виявлена нами у тринадцяти прислів’ях.

Терен відомий в Укаріні понад 2000 років. Він є одним з прародичів садової сливи: вже на початку нашої ери, схрестивши терен з аличею, наші предки вирощували сливи. Завдяки своїм колючкам терен здобув собі славу доброго захисника садиб. Пізніше стали вважати, що терен захищає від нечистої сили. Одна з порід терну – диктам – отримала назву «неопалимої купини». У перекладі з церковнослов'янської купина означає «кущ». Цей терновий кущ видає своєрідні ефірні пари, проте самої рослини вогонь не торкається. Ця дивовижна властивість не могла пройти непоміченою повз увагу наших предків. Говорили: *«Вийшов, як бог, з неопалимої купини».* Вважалося, що Бог вийшов з неопалимої купини і з'явився Мойсею, щоб показати істину [9, с.51]. Як лихе побажання можна розглядати приказку: *«Терном би та дорога заросла»* [2, с. 234]. Терен виступає символом забуття, небуття. Вислів *«дорога, вкрита тернами»* символізує великі труднощі, злигодні, страждання; тяжко комусь у житті [64, с.79]. Відображенням календарної обрядовості виступає приказка: *«Зацвіли терен і вишні – сійте кукурудзу».* Лексему виявлено тричі.

Бузина – кущ-тотем, символ нечистого, пов'язаного з дідьком, місця, що має велику магічну силу впливу переважно негативного характеру.

Бузина – диявольське творіння: її посадив дідько і тепер постійно сидить під нею, а тому її ніколи не викопують із корінням, щоб не дражнити диявола, а залишають рости, де б вона не була.

Нічого не можна будувати на тому місці, де є старий корч: це місце – схованка чорта. Це місце нещасливе: як поставити хату, то господарі або діти будуть слабувати і мерти, а як на худобу, то худоба буде здихати і не буде вестися.

Як є бузина в городі або на полі і не можна її позбутися, то треба помастити сапу свяченим салом і висапати.

Під бузиною не можна сідати чи лежати, бо може скрутити цю людину [19, с. 28]. За народними уявленнями, бузина може приймати на себе

людські хвороби, а тому до бузини ставилися з повагою, молилися: *«Бузино! Послав мене Дажбог до тебе, аби ти взяла на себе мою недугу»* [46, с.15].

Назва бузина має містичну символіку і виявлена в одному прислів'ї, виконуючи стилістичну функцію: «*Кудкудаче курка під бузиною, а яйця несе в кропиві».*

Дуже корисним вважається кущ *шипшини*. Відображенням календарної обрядовості є приказки: «*Зацвіла шипшина – почалося літо», «Якщо шипшина не розкрила цвіту – буде дощ».*

Назва *ліщина виявлена* в одній приказці і вказує на календарну обрядовість: *«Зацвіла ліщина – пора сіяти моркву, мак, петрушку».*

2.6. Назви овочевих культур

Горох. Властивості рослини відображені у прислів'ях: *«Торох – горох, змолотили – квасоля», «Горох – людська примана», «Горох у полі, як дівка в дому: хто не пройде, той не вщепне», «Не йди в горох, бо там залізна баба сидить», «Не туди стежка в горох», «Змішав горох з капустою», «Те в горох, а те в чечевицю», «Свій не свій, а в горох не лізь», «Гороху наївшись з ним говорити».* Горох є символом багатства та достатку про що свідчить прислів'я: *«Горох, капуста – хата не пуста».*

Передача зовнішнього вигляду людини відображена у приказці: «*Як чорт сім кіп гороху змолотив»,* тобто хто-небудь має віспини або шрами від них [64, с. 257]. Символом самотності є вислів: «*Як горох при дорозі»,* символом безґлуздості є приказка *«Як горохом об стінку».*

Негативні людські риси виявилися в прислів'ях: *«Воно одскоче, як горох од стіни», «Почув лопати в горосі». «Горох на ньому молочний»* – казали про недосвідченість. Погрози, лихі побажання та інші пороки суспільства простежуються у пареміях: *«Я тобі покажу, кудою стежка в горох!», «Щоб тебе било, як горох при дорозі, та як птиця по дереву б'ється!», «На його виді дідько горох молотив», «Луччі дома горох та капуста, ніж на війні курка тлуста»* [7, с. 268], *«У багача навіть дідько*

горох молотить» [5, с. 222], *«Совіт падає, як горох к стіні»* [4, с. 75], *«Як гороху, тих знайомих, куди не піду, то випхнуть»* [4, с.144]. Лексема *горох* виявлена нами в двадцяити трьох приказках і прислів'ях.

Велику користь для здоров'я приносить звичайна *капуста*. Римський державний діяч Катон згадує капусту як корисну рослину, з якої готують поживні страви. Юлій Цезар написав цілий трактат про її користь. До нас цю рослину привезли грецькі і римські колоністи. Разом із рослиною була запозичена і її назва. Ця лексема використовується в таких прислів'ях: *«Кожна капуста має свою голову»* [7, с.268], «*Збив на капусти», «Від капусти розум пустий», «Капуста не тлуста, а Матвій не гордій», «Хай бог не допусте прохати капусту»* [3, с.344]. На поживність цієї рослини вкзують прислів'я: *«Без капусти в коморі пусто», «Луччі дома горох та капуста, ніж на війні курка тлуста!», «Луста та капуста – животі не пусто»* [9, с.57]. У календарній обрядовості є вказівка на умови вирощування: «*Без підливу і капуста не росте».* Негативні якості людини виявляються у прислів'ях: «*І межи капустою доброю буває багацько гнилих качанів», «Капуста ще на грядці, а ти вже на голубці зуби гостриш», «Під нігтями хоч капусту сади».*

Капуста – виступає як символ простоти. Це і є символом християнина, який у смиренності при тісній співпраці із Божими провидінням знаходить свою силу й щастя. В Святому Письмі в Книзі Приповідок так написано: «*Ліпше миска капусти, та з любов'ю, ніж віл годований, та з ненавистю»* [15, с. 17].

Стійко тримається в усному мовленні евфемізація відповідей на запитання «Де взяли?»: *«у капусті знайшли»* або *«зайчик у капусті знайшов»* [64, с.195]. Вислів *«капустяна голова»* символізує порожню голову, або того, хто є не дуже розумним, недоумкуватим, неадекватним. У прислів'ях та приказках ця лексема виявлена вісімнадцять разів.

На городі росте *гарбуз*. Ця рослина є жителем тропічної зони Африки, Америки, Індії. В українській мові відоме прислів'я: «*Редькою затовк, а гарбузом зажарив»*, яке свідчить про легкість страв, приготовлених з

гарбуза. Іноді вживається лексема *гарбуз* як побажання чогось недоброго: *«Гарбуз батькові твоєму печений!», «Бодай вам гарбуз стелився», «Гарбуз мамі, а татові диня», «Гарбуз матері твоїй!»* [7, с.330]. Негативні якості людини виявляються у прислів'ї: *«Вербові дрова, а гарбуз їда, а козій кожух – готова біда»* [4, с.144]. Чималу групу утворюють власне українські прислів'я та приказки, що побудовані на асоціаціях, пов’язаних з давнім обрядом сватання: *«давати (підносити) печеного гарбуза»*, тобто відмовляти комусь у сватанні, залицянні. Назва виявлена у сімох прислів'ях і приказках.

Цибуля. Про любов народу до цієї рослини свідчать прислів'я: *«Має мішок цибулі, добре визимує», «Цибуля ся дивувала, що петрушка танцювала», «Цибулю, часник, буряки, пастернак – у великім придатку погризе неборак», «Цибуля в кожух одягається – від морозів ховається», «Цибуля – то панна з гір, що має на собі сто шкір», «Ще про цибулю голоду не було».* Негативні людські якості відображені у приказках: *«Не варт і печеної цибулі», «Не їж цибулі – смердіти не буде», «Цибульки б під ніс дати!»* [7, с. 334]. Лікувальні властивості цибулі спостерігаємо у прислів'ї: *«Цибуля від семи небуг лікує»*. Цю лексему виявлено в десяти приказках.

Корисною вважається *редька*. Народ вживає такі прислів'я та приказки з цією назвою: *«Скребнув редьку, що аж із хати втікай», «Набрид гірше рідкої редьки», «Того не їси, того не їси: ще ти на своїм віку з'їсиш печеную редьку», «Тепер ти вередуєш: будеш ще їсти печену редьку!»*. Смакові властивості відображені у прислів'ях: *«Редькі до хріну нічого рівнятись», «Редьці до цукру нічого рівнятися», «Чорний мак та смачний, а біла редька та гірка»* [8, с.350]. Лексему *редька* виявлено сім разів.

Часто доводиться чути приказку *«Гіркий, мов перець».* Люди знають *перець* дуже давно. Корені назви сягають давньоіндійської мови. У слов'ян це давнє запозичення з латинської мови. Негативні якості людського характеру відображені у прислів'ях з цією назвою: *«Того дідько й з перцем не з'їсть», «Не потурай журбі: вона тобі ножем під серце, а ти їй під ніс перцю», «У злиднів живши, хоче з перцем їсти», «Побрали гроші, як за перець», «Дайте і*

перцю, аби легше серцю» [4, с.193], *«Ой дам я тобі перцю»* [3, с.71]. Як зазначає С.Караванський, у мові наших прадідів широко вживалися рослинні звороти типу: «*Дати перцю», «Скуштувати перцю»*, тобто провчити когось, побити [64, с.340]. Цю лексему виявлено у шести виразах.

Картопля – це рослина, яку тричі відкривали. Вперше її відкрили індіанці, які високо в горах побачили дивну рослину, що мала на гілках ягоди, а в корінні – бульби. Вони назвали цю рослину папа. У 1536 році розвідники іспанської військової експедиції зайшли в поселення Сороката. У покинутих житлах солдати знайшли кукурудзу й квасолю, і «борошнисті корені, добрі на смак». Знайдені корені були схожі на відомі іспанцям земляні гриби-трюфелі. Цим словом вони й назвали незнайомі корені. Це було друге відкриття картоплі. В Україні картоплю вперше посадили в 1805 році у Харківській губернії. До цього її забороняли висаджувати, а сьогодні ми вважаємо картоплю другим хлібом: «*Картопля – половина хліба».* Назва картоплі теж пройшла довгий шлях. Від німецького *картопель* походить польське *картофла* та українське *картопля* [27, с. 61]. Своє ставлення до цієї рослини народ виявляє у прислів'ях та приказках: *«Їмо бараболі і не клянем долі», «Бандурки печені – ми на то навчені», «Мої діла, як у тієї картоплі: якщо за зиму не з'їдять, то весною посадять», «Така доля, як бараболя». У календарній обрядовості народ дає поради щодо часу та умов догляду: «Цвіте черемха – найкраща пора садити картоплю», «Мокрий квітень, сухий май – для картоплі буде рай»*. Ця назва виконує стилістичну функцію у прислів'ї: «*Козакові Омелькові картопельки тепленької»* [7, с. 262], виявлена у шести прислів'ях.

Часник у міфологічному світогляді має кілька значень, часом зовсім протилежних. Найперше – захисне. Часник захищає і від хвороб, і від нечистої сили. Також він є «замінником» людини: голівка часнику чудодійним чином пов'язується з людською головою. Ще часник є символом очищення і дезінфекції від всяких малих гріховних навичок, які отруюють

людське життя. «Символ родючості і здоров'я, а на святвечірньому столі як бажання «щасливого розмноження сім'ї», як духовної, так і тілесної.

Проте дехто вважає часник «бісівським зіллям». Здавна відомо, нечиста сила боїться часнику. Тому рекомендується брати із собою часник, коли йдеш до лісу, щоб захиститися від лісниць. Слов'яни вірили, що часник, посаджений на хаті, вбереже її від блискавки. Часничинку клали до колиски немовляті або під подушку дорослому, щоб відігнати безсоння. З одного боку, тут бачимо захисну функцію часнику, з іншого – елементи імітативної магії. Головка часнику мала збити з пантелику злих духів, які сприйняли б її за людську голову й наслали б безсоння на рослину, а не на людину. Про стійку асоціацію часничини з людською головою свідчить загадка: *«Що то за голова, що лиш зуби й борода?».* Вираз *«товкти на когось часник»* означає розпочинати якусь лиху і підступну справу; а *«втерти часнику»* – провчити, побити кого-небудь [64, с.380-382]. Про специфічний запах часнику свідчать приказки: «*З'їж часник, хоч не скажеш, то взнають», «Коли моя душа часнику не їла, не буде пахнути», та все одно полюбляють його: «Часник – руське сало», «Забажалось козаку зеленого часнику»* [5, с.261]. Ця лексема виявлена у п'яти прислів'ях.

У чотирьох виразах є назва *квасоля:* «*Горох – горох, а змолотили – квасоля», «Не смійся, горох, ти не лучче квасолі, – розмокнеш, то й лопнеш!», «Дурний, як квасоля», «Заправлена квасоля – то ваша доля»* [4, с.176].

«Мої діла, як у тої дині: живіт росте, а хвостик сохне». Як бачимо, у цьому прислів'ї використовується назва ще однієї овочевої культури – *дині*. Вона походить зі сходу. У Південній Україні вона росте з XI століття. Виявлена у прислів'ях: «*Дождусь і я тої години, що будуть по шемегу дині», «У кого який смак: хто любить диню, а інший – мак», «Гарбуз мамі, а татові диня».* Усього чотири прислів'я із такою назвою [54, с.330].

Оті «бурячки рядочками», що «стелилися листочками» і про які писав народ у прислів'х та приказках: «*Буряк – не дурак, на дорозі не росте», «Навтяки буряки, щоб була капуста», «У вас шутки буряки, а в нас їдять»,*

«Навздогад буряків, а капусти дайте» (отримати по заслугам), такі ж давні, як і людська цивілізація. Вони росли ще в саду вавилонського царя Мардук-анная-Іддіна два тисячоліття тому. Ця рослина звалася *мангольд*, з її листя готували салати. Про батьківщину буряків єдиної думки немає. До нас буряки припливли торгівельним шляхом «з варягів у греки» тільки навпаки – по Чорному морю і Дніпру були завезені в Київську Русь, а звідси – в інші країни Європи. У багатьох мовах буряки мають схожу назву: у візантійців свекла, севкула, сеутлон; у старослов'янській мові – свекль; у давньоруській – севкль; у литовській – квіклось. Наша назва *буряк* походить із середньовічної латині, де ця рослина звалась *бораго*. Сліди цього слова лишилися в чеській і польській мовах (*борак, борат, бурах*) [19, с. 41]. Ця лексема виявлена у чотирьох прислів'ях.

Шановані на українських городах і *огірки*. Вони також родом з Індії, де їх культивують уже понад три тисячі років. У грецькій мові огірок означає «недозрілий», адже їх їдять саме недозрілими. Виявлено такі прислів'я та приказки про цей овоч: «*Пусти осот в огород, огірків не буде», «Дурний бойко, не видів огірків та й каже, що то гарбузята».* А вираз *«як огірків у бочці»* вказує на велику кількість чого-небудь. Назва трапляється у трьох прислів'ях та приказках.

Родичкою редьки є *ріпа*. Ця назва виявлена тричі: *«Отак: той у ріпу, той у мак», «Уродиться ж дрібна, мов червива ріпа», «Ріпа – утіха жінці».*

Боби прирівнювався до хліба: *«Біб – то натиканий хліб», «Коли цвіте біб, тоді важко на хліб, а як мак, то не так».* Про риси людського характеру казали: «*У кожному бобі є своя чорна пляма».* Назва виявлена тричі.

До родичів гарбузових належаль *кабачки. «Є капуста, кабачок, і діти не ходять без сорочок»* – це прислів'я свідчить, що овоч приносить достаток у дім. Назва виявлена в одному прислів'ї.

У прислів'ях та приказках рідко трапляються такі назви, як *морква («Солодка морква, та в сусідовому городі», «Сидить, як морква в грядці»); баштан* (*«Такий баштан, що прикупивши, і продять можна»), пастернак*

(«Ликом пастернака не викопаєш»), петрушка (*«Не варила юшки без петрушки»)*.

2.7. Назви грибів

Як зазначає І.В. Сабадош, до грибів належить багато тисяч видів нижчих рослин, однак у народі добре відомі всього кілька десятків: у першу чергу їстівні, деякі отруйні, а також назначна частина тих, що викликають хвороби злакових культур [49, с. 39].

Найбільш вживаною є родова назва *гриби*. Ця назва дуже давня, має ще праслов'янське походження. Про час і місце розташування грибів, а також їх врожайність нам говорять прислів'я: *«Гриби ростуть в лісі, а в місті їх знають», «Гриб сам не росте ніколи, коло нього і другий показується поволі», «І гриба знайти – треба мати щастя», «Хмари зачепилися на гай – буде грибів урожай», «Де дуби, тма і гриби», «Де один грибок, там цілий вінок», «Не зігнешся до землі, то й гриба не знайдеш», «Затягнулися дощі на багато днів – не чекай грибів», «Не тепер по гриби ходити, але восени, як будуть родити», «Якби та якби та виросли в роті гриби», «Якщо хочеш грибів позбирати, треба до схід сонця вставати», «Жди, грибе, може й тебе хто здибле».* Гриби порівнюють з дітьми: *«Як грибочки, ростуть діточки».* Щодо використання грибів у їжі кажуть: *«З щастям і по гриби ходити», «Восени грибина, а взимку свинина», «Коли назвався грибом, то лізь у кузов», «Коли обібрався грибов, то лізь у борщ», «Про гриб не згиб».* Трапляються й інші приказки з цією назвою: *«Встань, грибе, най козак там сяде», «Гриб на бок: боровик іде», «Коли грибно, то і холодно», «Много грибів – мало хліба», «Без долі і по гриби не ходять»* [4, с. 175]. Лексему виявлено у двадцяти трьох прислів'ях та приказках.

Крім родового поняття гриби, у чотирьох пареміях ми виявили лексему *опеньки:* «*Велике діло – опеньки», «Опеньки, в них ніженьки тоненькі», «З'явилися опеньки – літо закінчилося», «Як багато опеньків, то жито на той рік вдасться»* [1,с.72].

Зустрілися нам ще такі назви грибів: *рижок* «*Дитина, як рижок», сироїжка «Свіжий, хороший, як сироїжка», печериця «Цар – як кабан, а цариця – як печериця».*

ВИСНОВКИ

Прислів'я і приказки – неоціненна скарбниця народної мудрості. Кожне покоління вносить у неї нові коштовні діаманти, що збагачують культуру народу. Як витвір народного генія, вони супроводжують людство від сивої давнини до наших днів. Зміст прислів'їв і приказок невичерпний. У них відображена багатогранність життя, побуту, звичаїв народу, його історія, мораль, оточення. Багатовіковий досвід трудового люду, його творча снага, сила духу, біль і гнів, боротьба, страждання, мрії – усе це зафіксовано у народнім прислів'ї.

Виконавши роботу, з'ясовано таке:

- походження назв рослин, зокрема – якими шляхами прийшло в українську мову те чи інше слово;
- теоретичні засади дослідження;
- аналіз назв рослин з погляду їх семантики, структури та особливостей функціонування у прислів'ях та приказках;
- культурно-національна специфіка використання;

З'ясувалося, що назви рослин не однаково часто використовуються у народній творчості. Всього виявлено 690 прислів'їв і приказок з рослинним компонентом.

За семантикою назви рослин поділяються на: злакові культури, трави, квіти, дерева, кущі, овочеві культури та гриби. Найпопулярнішими виявилися назви дерев – 185 одиниць, серед них найчастотніша назва родового поняття «ліс» – 35 одиниць. Дуби були предметами особливого шанування у слов'ян, тому ця назва зустрічається у 29 прислів'ях та приказках.

У 172 пареміях виявлено лексеми-назви зернових культур, серед яких родова назва «зерно» використовується у 13 одиницях, а «колос» – у 17. Найбільш уживаною є назва «жито» – 39 одиниць. Прислів'я та приказки з назвами зернових культур – це поради, умовиводи, вдалі порівняння, дотепні зауваження.

Серед лексичного складу фразеологізмів чільне місце (113 одиниць) посідають назви овочевих культур (буряк, горох, капуста, цибуля, огірки). Назви овочів розкривають велику спостережливість мовців, уміння дати господарські поради, влучну характеристику.

Серед назв рослин виділяється своїм багатством семантична група назв трав – 90 одиниць. Так, хрін виявлено у 13 одиницях, кропива – у 12, а полин – у 8 прислів'ях та приказках. Проте переважає назва родового поняття «трава» (20 одиниць).

У 78 пареміях вживаються назви квітів (мак, рожа, барвінок). Здебільшого з квітами порівнюють рідну країну, або дітей, або гарних людей. Іноді утверджують думку, що людині, крім позитивного, притаманне негативне, цим самим пом'якшують характеристику людини з певними недоліками.

Лише 30 одиниць є назвами грибів, серед них 23 одиниці – назва родового поняття.

Найменша кількість серед лексичного складу належить назвам кущів: 24 одиниці.

За походженням назви рослин поділяються на власне українські та запозичені. До корінних назв належать жито, череда, гречка, деревій, дуб, вишня. Запозичених назв рослин виявилося більше, ніж власне українських. Майже всі назви квітів прийшли до нас з інших мов світу. Мальва має латинське походження, а рожа – німецьке, троянда запозичена з грецької і означає «тридцятипелюсткова». Поряд із назвами квітів запозичені майже всі назви овочевих культур: капуста, картопля, перець, огірок, буряк. Є ще назви рослин походження яких до кінця не з'ясоване.

За походженням назви рослин дослідники поділяють на похідні, непохідні та такі, що є похідними, але зараз сприймаються як непохідні. Аналізуючи всі назви рослин, що виявлені у прислів'ях та приказках з’ясувалося, що майже всі вони є непохідними (овес, просо, мак, кропива, коноплі, верба, терен, бузина, горох, гарбуз тощо).

Значно менша кількість похідних назв рослин виявилася у прислів'ях та приказках. З погляду словотворчої структури всі українські терміни можна поділити на два основні типи: прості та складні слова. Перший тип об'єднує назви, утворені суфіксальним способом: соняшник, яловець, барвінок, нагідки, грушка, чортиця, деревій.

В аналізованій групі лексики найбільший інтерес становить структурний тип, що являє собою складне слово. Цей тип об'єднує ботанічні найменування, утворені за допомогою словоскладання. Основним і найбільш активним способом складання в українській мові є морфологічний, тобто утворення складного слова, компонент якого є самостійною основою або коренем, з'єднаний за допомогою сполучного голосного ***о***: звіробій.

В окрему групу ботанічних назв рослин у прислів'ях та приказках відносимо назви, що є похідними, але зараз сприймаються як непохідні: пшениця, пшоно, любисток, гречка Отож, дві останні групи ботанічної лексики у прислів'ях та приказках є досить нечисельними і вичленовуються надзвичайно важко.

За символікою усі назви рослин у прислів'ях та приказках поділяються на такі, що вказують на: негативні риси характеру людини; позитивні якості людини; кохання; дівочу та жіночу вроду; дівочу незайманість, цноту або втрату цнотливості; парубочу (чоловічу) зовнішність; силу, могутність, гідність; вік людини; багатство, достаток, бідність; занепад, пустку, загебель; лікувальні властивості; смакові характеристики; відображення календарної обрядовості; час та умови догляду за рослиною; вибагливість чи невибагливість зростання; особливі властивості рослини; доброзичливі побажання; злі, недобрі побажання.

Отже, специфіка фразеологічної символіки в тому, що вона відзначається системністю, організована за принципом ієрархії, асиметрична щодо інших символічних систем у межах певної лінгвокультури.

Відтак, необхідно зазначити, що усна народна творчість, а зокрема прислів'я і приказки, мають важливе значення для передачі у спадок майбутнім поколінням відомостей про різні назви рослин.

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
ALMA MATER
NOMEN EST OMEN
ІМ'Я ЗОБОВ'ЯЗУЄ

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

I. **Джерела фактичного матеріалу**

1. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упор. передм. та прим. Н.С.Шумади. К.: Веселка, 1989. 606 с.
2. Міщенко М. Народний календар: Науково-художня книга. К.: Веселка, 1995. 126 с.
3. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / упор. М.М.Пазяк. К.: Наук. думка, 1991. 440 с.
4. Скарбниця народної мудрості / упор. Т.М.Панасенко. Харків: Фоліо, 2007. 286 с.
5. Скуратівський В.Т. Місяцелік: Укр. нар. календар. – К.: Мистецтво, 1992. 208 с.
6. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор. М.Номис. К.: Либідь, 1993. 245 с.
7. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / упор. М.М.Пазяк. К.: Наук. думка, 2001. 392 с.
8. Українські народні прислів'я та приказки / упор. М.В.Сидоренко. К.: Рад. шк., 1963.326 с.
9. Українські прислів'я та приказки / Упор. В.Бабкова. К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1963. 790 с.

II. Наукова література

10. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания. *Вопросы языкознания.* 1995. № 1. С.37-65.
11. Бабій Ф.Й. Прислів'я і приказки як джерело збагачення усного і писемного мовлення учнів. *Українська мова і література в школі*. 1978. № 11. С.55-61.

12. Бондаренко Д.В. Назви рослин в українських прислів'ях і приказках. *Українська мова і література в школі*. 1981. №3. С.71-73.
13. Боруцький С. «А ми тую червону калину ...». *Людина і світ.* 1993. № 2. С.28.
14. Братко-Кутинський О.А. Символіка світобудови. *Людина і світ.* 1991. №11. С.39.
15. Горбалевський М.В. В мире имен и названий. М.: Знание, 1987. 206 с.
16. Дмитренко М. та ін. Українські символи. К.: Наук. думка, 1994. С.118.
17. Дмитренко М. Народні повір'я. К.: Наук. думка, 1994. С.128.
18. Єрмоленко С. Мова і мовознавчий світогляд: Монографія. К.: НУІЦ, 2007. 444 с.
19. Жайворонок Н.В. Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К.: Довіра, 2007. 262 с.
20. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні: Наук.-популяр. ст., розвідки: для ст. шк. віку. К.: Молодь, 1989. 304 с.
21. Капська А.Й. З історії народних назв квітів *Українська мова і література в школі*. 1970. №2. С.82-83.
22. Капська А.Й. Словосполучення як джерело поповнення народних назв квітів. *Питання мовної культури.* 1970. №4. С.32-36.
23. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні (Весняний цикл): У 4-х т. К.: АТ «Обереги», 1994. Т. 2. 396 с.
24. Кирчів Р.Ф. Із фольклорних регіонів України. Нариси й статті Львів. 2002. 349 с.
25. Климець Ю.Д. Купальська обрядовість на Україні. К.: Наук. думка, 1990. 143 с.
26. Кобів Ю. Про назви рослин. *Дзвін.* 1990. №8. С.143-145.
27. Коваль А.П. Слово про слово. К.: Рад. шк., 1986. 384 с.
28. Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. 311 с.

29. Коломієць В.Т., Шамота А.М. Семантична мотивація українських назв рослин. *Мовознавство.* 1979. №4. С.20-25.
30. Коптілов В.В. У світі крилатих слів. К.: Веселка, 1976. 145 с.
31. Косачевич М.І. Народна символіка у художній літературі. *Українська мова і література в школі*. 1986. № 10. С.67-70.
32. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін. 2-е вид., доп. та перероб. К.: Либідь, 1993. 288 с.
33.Куриленко В.М. Діалектні зони в системі українськополіського макроареалу. *Українське мовознавство* 1989. Вип. 16. С.89-91.
34. Лозко Г.С. Українське народознавство. К.: Зодіак-БКО, 1995. 368 с.
35. Махновець Л.Є. Літопис руський. – К.: Наук. думка, 1987. – С.368-369.
36. Мельник Л.В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів: Дис. ... канд. філол. наук. Луганськ, 2001. 206 с.
37. Міфологічний словник. К.: Худож. літ., 1991. 365 с.
38. Мифы народов мира. – М.: Совет. энциклопед., 1992. 370 с.
39. Міщенко М. Народний календар. К.: Веселка, 1995. 126 с.
40. Мокієнко В.М. Груші на вербі. *Українська мова і література в школі*.. 1984. №5. С.55-57.
41. Мокієнко В.М. Значення української пареміології для історико – етимологічного аналізу слов'янських прислів'їв і приказок. *Мовознавство.* 2000. №1. С.9-20.
42. Мовчун Л. Символіка межових рослин. *Культура слова.* 2005. № 65. С.42-45.
43. Никончук О.М. Який буває ліс... *Культура слова.* 1986. Вип.30. С.68-70.
44. Німчук В.В. Давньоруська основа лексики української мови. Ботанічна номенклатура. *Українська мова і література в школі*. 1983. № 8. С.69-71.

45. Пазяк М.М. Українські прислів'я та приказки: Проблеми пареміології та пареміографії. К.: Наук. думка, 1984. 198 с.
46. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. К.: Наук. думка, 1993. 248 с.
47. Романчук С. «А навкруги земля квітчається, доля з піснею стрічається». *Культура слова.* 2005. № 65. С. 26 – 29.
48. Сабадош І.В. Як звуться дерева і кущі? *Культура слова.* 1988. Вип. 35. С.53-56.
49. Сабадош І. В. Як звуться гриби? *Культура слова.* 1988. Вип. 34. С. 39-41.
50. Сабадош І.В. Збагачення складу ботанічної лексики староукраїнської мови. *Українське мовознавство.*1989. Вип. 16. С.91-97.
51. Сабадош І.В. Розвиток ботанічної лексики в українській мові XIX – початку XX ст. *Українське мовознавство.* 1988. Вип. 15. С.79-89.
52. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психо-когнітивний та етнокультурний аспекти). К.; Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
53. Синиця І.О. Фразеологічний словник усного мовлення учнів. *Українська мова і література в школі*.1973. № 10. С.59-64.
54. Сиротиніна В.О. Поняття «символ» у лінгвістисному аспекті. *Українське мовознавство*. 1975. Вип. 3. С.52-56.
55. Скуратівський В. Берегиня. К.: Веселка, 1993. 268 с.
56. Словник символів / заг. ред. Потапенко О.І., Дмитренко М.К., Потапенко Г.І. та ін. К.: Ред. часопису «Народознавство», 1997. 156 с.
57. Словник символів культури України / за заг. ред. Коцура В., Потапенка О., Дмитренка М. К.: Міленіум, 2002. 260 с.
58. Словарь української мови /За ред.Б.Грінченка. К., 1958. Т.2. С. 392.
59. Словник української мови: В 11 томах. К.: Наук. думка, 1976. Т. 7. С. 631.

60. Словник української мови: В 11 томах. К.: Наук. думка, 1976. Т. 8. С. 24.

61. Сологуб Н.М. Калиновий міст. *Культура слова*. 1988. Вип. 35. С.62-64.

62. Спринчак Я.О. Етимологічний аналіз фразеологічних виразів // *Українська мова і література в школі*. 1976. № 5. С.33-38.

63. Ужченко В.Д. Фразеологічні парадокси. *Українська мова і література в школі*. 1984. № 4. С.54.

64. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. К.: Знання, 2007. 494 с.

65. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім.М.П.Бажана, 2004. – 824 с.

66. Успенский Л.В. Слово о словах. М.: Знание, 1982. 236 с.

67. Фещенко М.М. Словотворча будова українських назв лікарських рослин. *Мовознавство*. 1972. № 6. С.81-87.

68. Фещенко М.М. З легенд про назви рослин. *Українська мова і література в школі*.1973. № 3. С.76-81.

69. Фещенко М.М. Народні назви лікарських рослин. *Питання мовної культури.* 1970. № 4. С.54-58.

70. Фещенко М.М. Квітка кохання і боротьби. *Культура слова.* – 1982. Вип. 23. С.39-42.

71. Фроляк Л.Д. Власні імена в назвах рослин. *Культура слова.* 1988. Вип. 34. С.42-45.

72. Фроляк Л.Д. Із народних джерел. *Культура слова*. 1980. Вип. 18. – С.64-73.

73. Фроляк Л.Д. Тонколиста окраса степу. *Культура слова.* 1989. Вип. 36. С.79-81.

74. Шамота А. Назви рослин в українській мові. К.: Наук. думка, 1985. 164 с.

75. Шевчук Т.М. «Не раз барвінком зацвіте...». *Культура слова.* 1982. Вип. 23. С.55-58.
76. 100 найвідоміших образів української міфології / за заг. ред. О.Таланчук. – К.: Автограф, 2007. 456 с.

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
ALMA MATER
NOMEN EST OMEN
ІМ'Я ЗОБОВ'ЯЗУЄ